

Kis Tamás
Az ómagyar bilabiális β kérdéséhez

KIS TAMÁS

Az ómagyar bilabiális β kérdéséhez

A kötet az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport keretében készült

Lektorálta
Siptár Péter és Tóth Valéria

© *Kis Tamás*, 2019

ISBN 978-963-490-084-9
ISSN 1588-6433

Készült a Kapitális Nyomdaipari és Kereskedelmi Bt. nyomdájában

Tartalom

1. Hangtan és hangtörténet	7
2. Az ómagyar β és a hangtörténet	10
3. A bilabiális β és a ν -féle hangok	12
3.1. A ν -féle hangok a világ nyelveiben	12
3.2. A ν -féle hangok a magyar köznyelvben	22
3.3. A ν -féle hangok a magyar nyelvjárásokban	26
4. Az ómagyar bilabiális β	31
4.1. Az ómagyar bilabiális β előzményei	31
4.2. A bilabiális β története a magyar nyelvben	38
5. Az ómagyar bilabiális β és a hangtörténet érvei	41
5.1. A magyar nyelvjárások és az ómagyar bilabiális β	41
5.2. Vokalizáció, kiesés és az ómagyar bilabiális β	50
5.3. A $b \sim \nu$ hangvált(ak)ozás és az ómagyar bilabiális β	58
5.4. A román nyelv magyar jövevényszavai és az ómagyar bilabiális β	65
6. Eredmények	73
7. Következtetések	78
8. Irodalom	83
9. Az approximánsok (közelítőhangok)	95
10. A pulmonikus mássalhangzók az IPA rendszerezése alapján	96

1. Hangtan és hangtörténet

A hangtörténet hosszú időn keresztül a magyar nyelvtörténeti kutatások „zászlóshajója” volt, a történeti-összehasonlító nyelvészet az etimológiai vizsgálatok mellett rendre ezen a téren tudta a legkiválóbb eredményeket felmutatni. Ez a helyzet azonban az utóbbi évtizedekben megszűnni látszik, így egyáltalán nem véletlen, hogy a szintézis szándékával íródott „A magyar nyelv történeti nyelvtaná”-nak grammatika-fogalma már „Nem foglalja magába[n] például a történeti hangtant (fonetikát és fonológiát), noha elsősorban a morfológia szintje minden fejezetébe a hangtani kérdések egész sorozata épül bele” (BENKŐ 1991: 23). Azt, hogy a hazai hangtörténetírás nem tud korszerű eredményeket és egy új szintézist felmutatni, sőt egyes eddig biztosnak hitt eredményei is megdőlni (de legalábbis erősen megkérdőjeleződni) látszanak (vö. pl. KIS 2005, 2013), egyesek szerint az újabb adatok hiányával (például az ómagyar oklevelek szórványainak feldolgozatlanságával) magyarázhatjuk. Véleményem szerint azonban a magyar hangtörténet régóta remélt megújulása azért is várat magára, mert a hangtörténeti kutatások rendre figyelmen kívül hagyják a saját kutatási területükön kívül feltárt hangtani tényeket és eredményeket.

A leíró magyar hangtannal foglalkozó nyelvész hamar észreveszi, hogy a történeti hangtannak a fonetikához való viszonya korántsem problémamentes. Ami legelőször is feltűnik, hogy a fonetika bizonyos tényei kibékíthetetlen ellentmondásban vannak a magyar hangtörténet egyes állításaival. A történeti hangtant a leíró hangtan felől szemlélve nemegyszer támadhat olyan érzésünk, hogy a hangtörténet kutatói gyakorta nem valóban létezett vagy legalább reálisan elképzelhető hangokkal, hanem szimbólumokkal (vö. VÉRTES 2001: 422), vagy ahogy BÁRCZI írta, egy-egy „hangmegfelelési képlet összefoglalásaival” (1962: 1) dolgoznak, minek következtében fonetikailag elképzelhetetlen hangokat kreálnak.¹ Ezekkel a szimbólumokkal az összehasonlító nyelvészet módszertana szerint (de csakis a szerint) még nem lenne baj, ezek a fiktív hangok azonban közékeverednek a létező vagy létezett hangoknak, és végül maguk a nyelvtörténészek is szentül meg lesznek győződve arról, hogy a kitalált (udvariasabban: rekonstrukcióval előállított) hangok tényleg megvoltak valamikor a magyar nyelvben vagy előzményeiben; azaz elkezdik keverni a tényeket a feltételezésekkel, ez utóbbiakat is tényként kezelve. Így következhet be, hogy egyes kutatók még olyat is tudni vélnek, ami csak az adott hang meghallgatása után derülhetne ki. SZENDE TAMÁS például a mai magyar hangok alapján képes „bemérni” a magyarban vélhetőleg soha nem létezett veláris *j* labializációját és ajakkerekítési fokát is

¹ A hangtörténet efféle fonetikai hiányosságokból adódó problémáiról ld. „Leíró hangtan és hangtörténet” c. tanulmányomat (KIS 2014a).

(1969: 383–384), BAKRÓ-NAGY MARIANNE pedig arról nyilatkozik teljes természetességgel, hogy a feltételezett egykori magyar *dzs* hang „enyhén palatalizált ejtésű” volt (1999: 286).²

A hangtani ismereteket a hangtörténet egynemely kijelentésével összekapcsolva nem mondhatunk mást, mint hogy érdemesnek tűnik újabb szempontok figyelembevételével — ráadásul újra és újra — szemügyre venni a magyar hangtörténet mégoly biztosnak tűnő állításait is, hisz mint a magyar nyelvtörténet neves kutatói is figyelmeztetnek rá, „kritikátlanul ismételve az elődök tanait” (PAPP 1972: 48) könnyen válhatunk nem eléggé megalapozott vagy éppen téves elméletek hirdetőivé, ezért a nyelvészek, aki „tudományát öntudatosan akarja művelni, szüksége van arra, hogy időről-időre, a napi munkát félretéve, tudománya alapkérdései felől elmélkedjék” (GOMBOCZ 1915: 107–108), és időnként rákérdezzen a legnyilvánvalóbb alapfogalmakra is (BÉKÉS 1997: 13), mert a háttérkérdések rendszeres áttekintése nélkül elképzelhetetlen, hogy tudományterület megújuljon, és lépést tartson saját kora tudományos színvonalával. Úgy vélem, a magyar hangtörténetben még nem történt meg ez a megújító rákérdezés, ezért az az elméleti háttér, ami a történeti hangtan kialakulásakor korszerűnek számított, ám azóta már jócskán elavult, még mindig alapvetően — ráadásul az idő elteltével egyre inkább nem tudatosan, lappangva — befolyásolja e tudományterület mai tudását, szemléletét.

A mai magyar hangtörténetírás kezdetei a történeti-összehasonlító nyelvészet egészével egyetemben a 19. századba nyúlnak vissza, és több jel is arra mutat, hogy nemcsak a kezdetek, de a hangtani előfeltevések egy része is a 19–20. század fordulója tájának, a 20. század első harmadának (azaz a történeti nyelvészet igazi virágkorának, elméleti megalapozásának) hangtani szemléletét és ismereteit mutatja. Ezek a rejtett szemléleti, nyelvelméleti hagyományok — amelyek egyébként törvényszerűen megakadályozzák a modern nézetek beépülését és a tényleges teoretikus megújulást is — gyakran apróságoknak, lényegtelennek látszanak. Pedig szemügyre véve őket nemegyszer kiderül, hogy ami száz éve még lényegtelen apróságnak számított, napjainkra már zavaró anomáliává vált.

Ezen gondolatok jegyében — ha nem is rendszeres, de ismétlődő — nyelvtörténeti kalandozásaim során igyekeztem mindig némiképpen távolabbról szemlélni az éppen tárgyalt jelenséget, és bizonyára ez is az oka annak, hogy rendre arra a következtetésre jutottam, hogy a magyar hangtörténetben szinte minden olyan hang kapcsán felvethetők elbizonytalanító kérdések, amelyek a mai magyar nyelvben nincsenek meg fonémastátusban. E hangok közül a veláris *j*-ről vagy a (tévesen palatálisként is említett) palatalizált *dzs*-ről például nagy bizo-

² A nyelvtörténet további kétes értékű magyarázataiból GÖSY MÁRIA is összeszedett — és sajnos komolyan is vett — egy csokorra valót a sorvadó magánhangzóktól a beszédtempó felgyorsulásán keresztül a gyermekek tökéletlen nyelvtanulásáig (1998).

nyossággal állíthatjuk, hogy sohasem voltak meg a magyar nyelvben (KIS 2005, 2013).

Jó ideje foglalkoztat, hogy a bilabiális β is ezek közé a romantikus, nyelvész-fantázia szülte hangok közé tartozik-e. A β kérdéseit először „Leíró hangtan és hangtörténet” c. írásomban (KIS 2014a: 105–117) érintettem, majd „A bilabiális β és a ν -féle hangok a magyarban” c. dolgozatomban (KIS 2016) az általános és magyar fonetika és fonológia irányából kezdtem el a téma részletes tárgyalását.³ Ez utóbbi cikkem folytatását szintén tanulmány formájában terveztem elkészíteni, azonban a téma túlnőtte a folyóiratcikknyi terjedelmet, így született meg ez a kötet, amely immár együtt tartalmazza mindazt, amit említett korábbi írásaimban már elmondtam, és amit a bilabiális β kapcsán még elmondani szeretnék.

³ Ez a mostani dolgozat teljes egészében tartalmazza a 2016-ban megjelent „A bilabiális β és a ν -féle hangok a magyarban” című tanulmányomat (kisebb változtatásokkal ez adja a kötet 3. és 5.1. fejezetét), továbbá beledolgoztam számos részt a 2014-es „Leíró hangtan és hangtörténet” c. cikkemből is. Az ebből a két korábbi írásomból származó szövegekre, amelyek a bilabiális β kapcsán végzett kutatásaim első eredményeiből születtek, legyenek szó szerinti vagy módosított átvételek, nem utalok vissza idézőjelekkel, oldalszámok megadásával. Amennyiben mégis ezekre a cikkekre hivatkozom, a megadott helyek itt ki nem fejtett gondolatokra, adatokra stb. mutatnak.

2. Az ómagyar β és a hangtörténet

2.1. A kutatók a bilabiális β -ről a huszadik század közepéig a magyar nyelv nyelvemlékekkel adatolt korszakairól szólva nem igazán beszéltek, ezt a hangot sokáig egyedül az ősmagyar korra volt szokás rekonstruálni. Leginkább KRÄUTER FERENC volt az, aki a mássalhangzó-hasonulásokról szóló munkájában (1907) a szerinte még a Halotti beszéd korában is ejtett bilabiális w -ről írva részletesen kifejtette, hogy a „ v tövű igék eredeti tövégi Mássalhangzója nem v , hanem (egy v -hez mindenesetre hasonló artikulációjú hang) w volt” (KRÄUTER 1907: 147), mert csak így lehet megmagyarázni a v labializáló hatását és a $-val/-vel$ ragban megfigyelhető hasonulását. KRÄUTER szerint ugyanis a „különböző artikulációjú mássalhangzókhoz csakis tökéletlen képzésű mássalhangzó hasonulhat” (KRÄUTER 1907: 146), „labializáló hatást pedig [amit a tiszta v tövű igékben tapasztalunk] nem tulajdoníthatunk a dentilabiális v -nek” (KRÄUTER 1907: 147).

KRÄUTER érveit és következtetését a 20. század elején visszautasították: „Nem lehetetlen, hogy az ómagyar korban még megvolt nyelvünkben a bilabiális β hang (mint KRÄUTER F vitatja NyF. 44: 17 kk.), s hogy a HB. v -i is ilyenek voltak. Ezt azonban éppen csak lehetőségként fogadhatjuk el. Kényszerítő okunk nincsen erre a föltevésre, mert ami elfogadhatót KRÄUTER előhoz, az csak annyit tesz valószínűvé, hogy a magyar nyelvben v a l a m i k o r megvolt a β hang.” (SZINNYEI 1926: 233). SZINNYEIhez hasonlóan elutasítja a bilabiális β feltevésének szükségességét BEKE ÖDÖN is: „Kräuter (NyF. 44: 20, MNy. 9: 75) a v -tövű igék fejlődését csaknem úgy magyarázza, mint én, de szerinte a v eredetileg bilabialis (w) hang volt, s ebből egyrészt v , másrészt $u \sim o$ fejlődött. Bilabialis w fölvétele azonban teljesen fölösleges, az u közvetlen fejlődött v -ből” (1930: 101).

Azt, hogy a magyar nyelvben — az ómagyar és a középmagyar korban és esetleg még ezután is (akár napjainkig folyamatosan) — létezett a bilabiális β , EMIL PETROVICI román nyelvész 1956-os előadása óta vallják hangtörténészeink (IMRE 1971: 295; vö. BilabV., E. ABAFFY 1958: 587–588). Az ennél korábbi munkákban a magyar bilabiális β létezésének lehetősége lényegében nem merült fel, nem találkozunk a β -vel sem GOMBOCZ (1940: 92–98, 1925/1950: 32–38) vagy PAIS (1950) hangtörténeti, sem KNEZSA (1928: 17–19, 1959: 7–8, 10–11) helyesírás-történeti, sem mások nyelvtörténeti írásaiban. BÁRCZI hangtörténet-tankönyvének első kiadása még szintén nem szól a bilabiális β -ről (1954: 81, 87), a második kiadás viszont már a β történetét tárgyalja a v kapcsán (1958a: 127–129).

2.2. A hangtörténeti kutatásokban az 1950-es évek végétől annak ellenére széles körben elfogadott vélemény — napjainkban pedig már inkább más lehető-

ségek megemlítése nélküli axióma — egy bilabiális zöngés réshang egykori létezése a magyar nyelvben, hogy ennek az ómagyar β -nek képzése, hangszíne⁴ ugyanolyan bizonytalan, mint az ősmagyar korra és az ez előttre rekonstruált β -ké, és valójában nem annyira fonetikai tényeken, mint inkább elméleti spekulációkon alapul a feltételezése. A β -nek tekintett hangnak ugyan már megtaláljuk írásos lejegyzését, azonban a középkori helyesírások *u, uu, v, vv, w* betűi (KNIEZSA 1928: 17–19; akár különböző ékezetekkel ellátva: *ú, v̄, w̄, w̄, w̄, w̄, w̄*: SZABÓ T. 1960: 37) nem árulják el a velük lejegyzett zöngés réshangról, hogy vajon bilabiális volt-e vagy labiodentális (KÁLMÁN 1956a: 22), esetleg valami egészen más. Ennek ellenére, miként BENKŐ LORÁND írja, a hangtörténeszekben „vajmi kevés kétség támad afelől, hogy az ómagyarban [...] még bilabialisos és nem dentilabialisos ejtémódot jogos föltenni” (1980: 72).

2.3. De vajon valóban ennyire kétségek nélküli bizonyosság az ómagyar β létezése? Természetesen nem. Már a hangrendszerben elfoglalt helyével is problémák adódnak. Ennek ellenére a β -ről mint kétségtelenül létezett hangról beszélnék minden nyelvtörténeti összefoglaló munkában (BÁRCZI 1967: 114, E. ABAFFY 2003: 301–302, 303, KOROMPAY 2006: 342, 343, GERSTNER 2018: 112, 113). A helyzet azonban a tankönyvek és a kézikönyvek „meglehetős biztossággal”, „vajmi kevés kétség”-et (BENKŐ 1980: 72) mutatva közölt állításával szemben nem ennyire egyértelmű. A β egykori (különösen fonémakénti) meglétének feltételezése, továbbá az, hogy valóban fonetikailag is leírható realitásként értelmezhetjük-e a β betűvel jelölt hango(ka)t, vagy csak szimbólumnak, azaz egy hangmegfelelési képlet összefoglalásának (vö. BÁRCZI 1962: 1) kell tekintenünk, kérdések egész sorát veti fel, amelyek két nagyobb csoportba foglalhatók:

a) Ha volt az ómagyarban β , az milyen hang lehetett, milyen fonetikai sajátosságokkal bírt, milyen rendszerkapcsolatai voltak más mássalhangzókkal (például az *f*-fel és a *v*-vel)?

b) A magyar hangtörténetben az ómagyar (és esetleg későbbi) bilabiális β mellett felhozott érvek tarthatók-e, a velük összefüggésbe hozott jelenségek csak a β meglétével magyarázhatók-e?

Az első kérdéskörre elsősorban az általános és a magyar leíró hangtan révén remélhetünk választ, a második témacsoport inkább hangtörténeti érveket kíván, de csakis úgy, hogy közben nem tévesztjük szem elől a hangtanból nyert eredményeket sem. Nézzük meg először azokat a hangtani problémákat, amelyek révén választ remélhetünk arra a kérdésre, hogy az ún. *v*-féle hangok (azaz a labiális réshangok) közül melyek vannak, voltak vagy lehettek meg egyáltalán a magyar nyelvben.

⁴ VÉRTES O. ANDRÁS szerint „A β locusa a mai labiális mássalhangzók locusa közelében lehet”, ami „föltehetően kis frekvenciájú” volt (akárcsak a χ -é és a γ -é, melyekkel ez közös akusztikai eleme), „hiszen mind a három a szájüreg legszélén van: a β -t a bilabiálisan, a χ -t meg a γ -t velárisan képezzük” (1974: 201).

3. A bilabiális β és a ν -féle hangok

3.1. A ν -féle hangok a világ nyelveiben

3.1.1. Ahhoz, hogy az ómagyar bilabiális β ügyében tisztábban lássunk, ajánlatos minél több irányból körbejárni a kérdést, bízva benne, hogy az általános és a magyar hangtan több olyan információval szolgál, amit érdemes figyelembe vennünk, ha a feltételezett β -t be akarjuk illeszteni a hajdanvolt magyar mássalhangzók sorába.

Először is tekintsük át, milyen ν -féle hangok léteznek a világ nyelveiben! E hangok főbb típusait az 1. táblázat mutatja.⁵ A táblázat jelei kapcsán előre kell bocsátanom, hogy a különböző fonetikus íráások mögött álló hangtani felfogások eltérése miatt az egyes átírások nem okvetlenül felelnek meg pontosan egymásnak. A finnugor átírás legújabb változata (IIVONEN–SOVIJÄRVI–AULANKO 1990) megkülönbözteti a bilabiális spiráns β -t (i. m. 54), a bilabiális félhangzó w -t (i. m. 55), és a mássalhangzós tulajdonságú magánhangzókat (i. m. 57), esetünkben az \underline{u} -t, \underline{u} -t és az $\underline{ü}$ -t. A w és az $\underline{u}/\underline{u}/\underline{ü}$ keveredik a gyakorlatban (vö. HAKULINEN–OJANEN 1970: 176, *puolivokaali* a.), amit az is elősegíthet, hogy ÄIMÄ 1932-es átírási reformja során a bilabiális félhangzók jeleként, amelyeknek képzése során a nyelv az u vagy az $\underline{ü}$ pozíciójában van (IIVONEN–SOVIJÄRVI–AULANKO 1990: 26), bevezette a w és a \tilde{w} betűket, azaz ezek a betűk tulajdonképpen mássalhangzós tulajdonságú magánhangzókat, lényegében \underline{u} -t és $\underline{ü}$ -t jelölnek. A finn szerzők az IPA által $[w]$ -vel⁶ visszaadott labioveláris szemivokálist azonosítják a finnugor átírás w -jével, és a két fonetikus átírás w és $[w]$ jeleinek hangértékét zöngés bilabiális félhangzóként (*soinnillinen bilabiaalinen puolivokaali*) írják le (WIIK 1981: 71). A helyzetet bonyolítja, hogy a finn fonetikák nem különböztetik meg a szonoránsok (*resonantit*) között az approximánsokat és azon belül a szemivokálisokat (WIIK 1981: 62, 64), így csak nehezen tudhatják szétválasztani az approximáns $[\beta]$ -t és a szemivokális $[w]$ -t. (Ez az oka annak is, hogy a labiodentális approximáns ν $[v]$ -t is a félhangzók közé sorolják, nem lévén egyéb réses képzés a rendszerezésben.) Így van ez IIVONEN–SOVIJÄRVI–AULANKO munkájában is, azzal a különbséggel, hogy náluk az IPA $[w]$ -je labioveláris félhangzó (*labiovelaarinen puolivokaali*: 1990: 39), a $[v]$ labiodentális félhangzó (*labiodentaalinen puolivokaali*: i. m. 38), a finnugor átírás w -je

⁵ A mássalhangzók (vö. KIS 2014a: 100–101) és az approximánsok (vö. KIS 2014a: 110–111) teljesebb rendszerezését ld. a 95–97. oldalon.

⁶ Itt és a továbbiakban szögletes zárójelben az IPA jelei állnak.

bilabiális félhangzó (*bilabiaalinen puolivokaali*: i. m. 55) és a v dentilabiális félhangzó (*dentilabiaalinen puolivokaali*: uo.).

	Zörejangok (Obstruensek)		Zengőhangok (Szonoránsok)		Zörejh. (Obstr.) ⁷	
	Frikatívák		Approximánsok			
	(Centrális nemszibiláns) frikatíva		(Centrális) approximáns		Szemivokális (approximáns)	
	zöngétlen	zöngés	zöngétlen	zöngés	zöngés	zöngétlen
Bilabiális	φ [ϕ] (φ)	β [β] (β)	φ [ϕ] ?(w)	β [β] ?(w)	(w)	(w)
Labio- dentális	f [f] (f)	v [v] (\check{v})	f [f] ?(V)	v [v] ?(v)	(v)	(V)
Labioveláris					? \underline{w} ~ w [w] ?(\underline{w} ~ w) ⁸	[\underline{w} ~ \underline{m}] ?(\underline{w} ~ w)

1. táblázat: A v-féle hangok főbb változatai.

A zárójel nélküli kurzív betűk a magyar egyezményes hangjelölésben használt (használható) jelek, szögletes zárójelben az IPA által alkalmazott karakterek találhatóak, végül kurzívval szedve zárójelben a finnugor átírás jelei láthatók.

Az 1. táblázatban felsorolt hangok a képzés helye szerint mind labiálisak: vagy a két ajak (bilabiális), vagy a felső fogsor és az alsó ajak (labiodentális) alkotta réssel képződnek, a [w] és a [\underline{w}] pedig veláris és labiális képzésűek (labiovelárisak).

⁷ „A zöngétlen szonoránsok a réshangokhoz hasonlóan zörejes szerkezetűek, hiszen a glottisz nyitásával nagyobb a légáram, így a tágabb akadályon át távozó levegő (a spiránsokénál kevésbé intenzív, de) turbulens zörejt kelte távozik” (GRÁCZI 2012: 2).

⁸ A finnugor átírás a veláris \underline{w} mellett mássalhangzós tulajdonságú (= nem szótagalkotó) magánhangzóként számoltartja még a mediális \underline{w} -t és a palatális \underline{w} -t is, amelyek jele szintén váltakozik a w -vel.

3.1.1.1. A labioveláris⁹ szemivokális¹⁰ [w] kapcsán egy magyar nyelvészetben közkeletű tévhitet szükséges eloszlatnunk: a magyar hangtörténet művelői között teljesen általánosan elterjedt az a vélekedés, hogy a bilabiális β hang (amit gyakran *w* betűvel is jelölnek), azonos az angolból is ismert [w]-vel (SZINNYEI 1902: 96, KÁLMÁN 1965: 396). Ez az oka annak, hogy a β -t gyakran így határozzák meg: „ilyen hangot ejtenek pl. az angol *water* ’víz’ szó elején” (HORVÁTH L. 2003: 45; ld. még FAZAKAS 2008: 20). Ez azonban nem így van, GOMBOCZ ZOLTÁN már bő száz éve felhívta rá a figyelmet, hogy ez a két hang nem azonos (1903: 419).¹¹ Ezt a nyilvánvaló tévedést a hiányos fonetikai és angoltudáson, valamint a finnugor átírás ismeretének bizonytalanságain túl az okozhatja, hogy a [w] hangzása labiális képzése miatt valóban hasonlít a β -éhez.¹² A [w] azonban képzését tekintve nem a β -vel, hanem a veláris labiális felső nyelvállású magánhangzóval, az *u*-val van szorosabb kapcsolatban, ugyanis a [w] egy

⁹ A [w] (vagy nem hivatalos IPA jellel [ɥ]) képzési helyét az IPA *labiális-veláris*-nak nevezi (ang. *labial-velar*), emellett azonban gyakran találkozunk a *labioveláris* (ang. *labio-velar*), sőt a *labializált veláris* (ang. *labialized velar*) terminussal is, bár ez utóbbit inkább a [ɥ^w]-vel azonosítjuk. Dolgozatomban a *labioveláris* megnevezést használom.

Nem érdektelen megemlíteni, hogy az elmúlt bő évszázadban a fonetikusok többször is módosították véleményüket e hang képzési helyéről és képzésének módjáról. Az IPA 1900-ban labiális frikatívaként tartotta nyilván, így szerepel az IPA 1921-es módosításakor is, de ebben a rendszerezésben már velárisként is számontartották. 1932-ben a súrlódás nélküli folyamatos hangok és félhangzók („frictionless continuants and semi-vowels”) kategóriájában találjuk mint bilabiális és mint veláris hangot, majd az IPA 1979-es reformja óta labiális-veláris approximánsként szerepel a nemzetközi fonetikai átírás rendszerezésében. MARTÍNEZ-CELDRÁN nyomán egyre szélesebb körben válik elfogadottá az approximánsoknak két csoportra: mássalhangzókra és szemivokálisokra osztása (2004: 209), ebben a rendszerezésben a [w] labiális-veláris szemivokális approximáns. Félhangzó (ang. *semi-vowel*, *semivowel*) mellett gyakran *glide*-nak ’síklóhang’ is nevezik angolul. LADEFOGED és MADDIESON „magánhangzószerű mássalhangzóként”-ként (ang. *vowel-like consonant*) tárgyalja a [w]-t (1996: 322).

¹⁰ A szemivokálisokat a fonetikák átmeneti, felemás tulajdonságokkal rendelkező hangokként írják le, amelyeket a mássalhangzók (approximánsok) között tartanak számon, jóllehet képzésük nem tartalmaz (jellegzetesen) mássalhangzós mozzanatot, artikulációjuk hallható súrlódás nélküli, és hangszínképük a tiszta magánhangzókéval mutat erős hasonlóságot; viszont nem lehetnek szótagmagok (önmagukban nem szótagalkotók, nemszillabikusak), amit a félhangzók mássalhangzós tulajdonságaként szoktak említeni. Kétarcúságukat sugallja *fél(magán)hangzó*, *szemivokális* elnevezésük, ami arra utal, hogy a szemivokálisok valahol félúton vannak a magánhangzók és a mássalhangzók között, és csak fonológiai státusuk dönti el, hogy aktuálisan a vokálisok vagy a konzonánsok közé tartoznak. A szemivokálisokról ld. még KIS 2014a: 108–111.

¹¹ „A betűalakok közül Szinnyei megváltoztatta Setälä három jegyét. β (bilabialis spiráns) h. w. A változtatás ellen nem lehet kifogást tenni, annál kevésbbé, mert a *w* jegy nálunk már nagyon meggyökeresedett. Megjegyzendő azonban, hogy az angol *w* (a honnan e jegy véve van) *u* nyelvállással s majdnem minden fuvóhang (reibelauf) nélkül jön létre, tehát nem úgy, mint pl. a *lapp w*.” (GOMBOCZ 1903: 419).

¹² A [β] és a [w] különbségéről és megkülönböztetéséről ld. LADEFOGED–MADDIESON 1996 (322–326) és MARTÍNEZ-CELDRÁN 2004.

olyan magánhangzós tulajdonságokkal rendelkező félhangzó (sőt egyesek szerint mássalhangzós tulajdonságokkal rendelkező magánhangzó), ami magánhangzó megfelelőjétől (ún. korrespondensétől), az *u*-tól csak abban különbözik — már amennyiben valóban különbözik¹³ —, hogy képzése a toldalékcsoben valamivel szűkebb, akusztikai szerkezete „mássalhangzó-közelibb”, időtartama pedig rövidebb (MARTÍNEZ-CELDRÁN 2004: 202; vö. MADDIESON–EMMOREY 1985, LADEFOGED–MADDIESON 1996: 323, CRYSTAL 2008: 432).¹⁴

3.1.1.2. Az 1. táblázatban felsorolt *v*-féle hangok képzésének módja eltérő nyitottságú rés vagy nyílás lehet. Szűkréses képzés esetén frikatívák, tágréses képzéssel approximánsok, felső nyelvállású nyílást artikulálva pedig szemivokálisok jönnek létre. A hangképző szerveknek a szájüregbeli eltérő nyitottsága eltérő akusztikai sajátosságokat eredményez.¹⁵

A frikatívák „képzése közben magas frekvenciájú, fehér zaj jellegű súrlódási zörej jön létre” (SIPTÁR–SZENTGYÖRGYI 2013: 10), azaz a frikatívák minden esetben zörejhangok (obstruensek), amelyeknek hangszínképe aperiodikus, szabálytalan, alapvetően turbulens zorejből álló rezgéseket mutat, zöngéjük emiatt ún. fojtott zöngé. Mindennek megfelelően az obstruensek a [–szonoráns] (nem zengő) és a [+mássalhangzós] disztinktív jeggyel jellemezhetők.

A frikatívákkal szemben a közelítőhangok (approximánsok) többségének megkülönböztető jegyei közé a [+szonoráns] (zengő) és a [–mássalhangzós] jegyeket kell sorolnunk, ugyanis a zöngés approximánsok képzése során a toldalékcsoben nem jön létre valódi akadály, pusztán olyan szűkület/nyílás (azaz tágrés), amelynek „leküzdése” súrlódásmentes, minek következtében nem keletkezik turbulens zörej vagy bármiféle hallható súrlódás. Emiatt — és mert a zörej hiánya miatt nem fojtott, hanem teljes zöngéjük — a szonoráns mássalhangzók hangszínképe a szintén szonoráns (vö. pl. CRYSTAL 2008: 442) magánhangzókéra emlékeztető (GÓSY 2004: 142–143), felharmonikusokat tartalmazó, szabályos (kváziperiodikus) rezgésekből áll (vö. KIS 2014a: 98–99).

Ugyanez mondható el a szonoráns szemivokális [w]-ről is, amely nemcsak „magánhangzókéra emlékeztető”, hanem kifejezetten magánhangzónak tekinthető hangszínképet mutat.

A zengősség kapcsán megemlítendő még, hogy a zöngétlen labiális centrális [ϕ] és [f] approximánsok zöngés megfelelőikkel ellentétben nem szonoránsok,

¹³ A szakirodalom egy része szerint nincs kimutatható fonetikai különbség az *u* és a *ʊ* között. Többen is képviselik azt a nézetet, hogy a szemivokálisok valójában magánhangzók, azaz a félhangzó és a neki megfelelő magánhangzó lényegében ugyanaz a hang, szemivokálisnak tekinteni őket pusztán fonológiai (szótagszerkezeti) szempontból indokolt (vö. MARTÍNEZ-CELDRÁN 2004: 202).

¹⁴ A szemivokálisokról kissé bővebben ld. KIS 2014a: 107–111.

¹⁵ Az obstruensek (zörejhangok) és szonoránsok (zengőhangok) megkülönböztetéséről ld. KIS 2014a: 98–102.

hiszen zöngéképzés híján a hangzásukhoz szükséges akusztikai hatást a toldalékosöbéli zörej adja, ezért az [ɸ]-et és az [f]-et obstruensként kell számontartanunk. Ugyanígy obstruensnek kell minősítenünk a zöngétlen [w]-t is, mert ennek képzése során is létrejön a hangzását biztosító zörej. (Ld. még a 7. lábjegyzetben idézetteket.)

A PHOIBLE által használt terminológia alapján az 1. táblázatban felsorolt hangok az [u]-val kiegészítve a következő disztinktív jegyekkel jellemezhetők:

	β	β̥	ɸ	ɸ̥	f	v	u	w̥	w	u
szótagalkotó	–	–	–	–	–	–	–	–	–	+
mássalhangzós	+	–	+	+	+	+	–	+	–	–
szonoráns	–	+	–	–	–	–	+	–	+	+
folyamatos	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
késleltetett felpattanás	+	+	+	+	+	+	+			
approximáns	–	+	–	+	–	–	+	+	+	
labiális	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
kerekített	–	–	–	–	–	–	–	+	+	+
labiodentális	–	–	–	–	+	+	+	–	–	–
dorzális	–	–	–	–	–	–	–	+	+	+
hangszalagrezgés	+	+	–	–	–	+	+	–	+	+
tág hangrés	–	–	–	–	–	–	–	+	–	–
felső nyelváll.								+	+	+
alsó nyelvállású								–	–	–
elülső								–	–	–
hátsó								+	+	+
feszés								+	+	+

2. táblázat: A v-féle hangok és az [u] disztinktív jegyei

3.1.2. A v-féle hangok e rövid áttekintése után érdemes egy pillantást vetni arra is, hogy ezek milyen megoszlásban fordulnak elő a világ nyelveiben. Ehhez két adatbázist, az UPSID-ot¹⁶ (http://web.phonetik.uni-frankfurt.de/upsid_segment_freq.html) és a PHOIBLE-t¹⁷ (<http://phoible.org/parameters>) használtam.

¹⁶ Az UPSID (UCLA Phonological Segment Inventory Database) a világ 451 nyelvének hangkészletét feldolgozó adatbázis, amit IAN MADDIESON és KRISTIN PRECODA hozott létre a Los Angeles-i Kaliforniai Egyetemen (UCLA) 1984-ben (MADDIESON 1984, MADDIESON–PRECODA 1990). Az UPSID nyilvánosan elérhető és letölthető (<http://www.linguistics.ucla.edu/faciliti/sales/software.htm#upsid>), legegyszerűbben pedig a <http://web.phonetik.uni-frankfurt.de/upsid.html> oldalról indulva lehet benne keresni.

¹⁷ A PHOIBLE Online (<http://phoible.org>) jelenlegi állapotában 2014-ben készült el a lipcei Max Planck Intézetben több adatbázis egyesítésével (magában foglalja például az UPSID adatait is). A PHOIBLE-ba egy nyelv adatait több forrásból is felvették, ezért a nyelvek száma (1672) és a lehetséges előfordulások száma (2160) nem egyezik. A PHOIBLE-ről igen nagy részletességgel STEVEN MORANNÁL (2012) olvashatunk.

	PHOIBLE		UPSID	
	alapváltozat	összes variáns	alapváltozat	összes variáns
β	255 (12%)	272	54 (12%)	55
β̄	26 (1%)	30	19 (4,2%)	22
ϕ	140 (6%)	155	39 (8,6%)	44
ϕ̄	1 (0%)	1	1 (0,2%)	1
v	626 (29%)	664	95 (21,1%)	105
v̄	34 (2%)	35	6 (1,3%)	6
f	1054 (49%)	1157	180 (39,9%)	186
f̄	0 (0%)	0	0 (0%)	0
w	1812 (84%)	1933	332 (73,6%)	351
w̄	2 (0%)	3	15 (3,3%)	15
u	1873 (87%)	3048	369 (81,8%)	505

3. táblázat: A v-féle hangok és az [u] gyakorisága a világ nyelveiben¹⁸

Mint a 3. táblázatban láthatjuk, a v-féle hangok előfordulási gyakorisága nagyon egyenlőtlen a világ nyelveiben.¹⁹ Közülük a [w] és az [f] a hús leggyakoribb mássalhangzó közé tartozik (a PHOIBLE szerint a nyelvek 84, illetve 49%-ában fordul elő), e két hangon kívül viszont csupán a [v] minősíthető még

¹⁸ A táblázat „alapváltozat” oszlopaiban az adott hangnak az adatbázisokban számlált mennyisége látható, zárójelben pedig ezek aránya a teljes adatmennyiséghez képest százalékban megadva. Eszerint például a [w] a PHOIBLE-ban 1812-szer fordul elő, ami 84%-os előfordulási gyakoriságnak felel meg. (A táblázat „alapváltozat” oszlopaiban feltüntetett mennyiségek az adatbázisok által közölt adatok; a PHOIBLE 2155, az UPSID 451 adatból számolta a százalékokat.) A táblázat „összes variáns” oszlopaiban látható számok az adott hangnak az alapváltozaton túl az összes további artikulációs sajátossággal ejtett variánsával együtt számlált mennyiségét mutatják. Eszerint például a [w], továbbá a [w̄, w̃, [?]w, w^l, w[?], w̄, w^h, ^hw, w, w̄, w^l, w[?], [?]w̄, w, w^h] együtt 1933-szor fordul elő az PHOIBLE adatbázisában.

¹⁹ Mindkét adatbázis esetében felvetődik megbízhatóságuk kérdése, ami a felhasznált forrásaikból fakad. A magyar nyelv adatai például két, azonos forrásokat használó (HALL 1938, 1944, BÁNHIDI–JÓKAY–SZABÓ 1965, KÁLMÁN 1972), ám mégis eltérő információkat tartalmazó adatbázisból kerültek bele a PHOIBLE-ba: egyrészt az UPSID-ból, ami szerint a magyarban 40 fonéma található (<http://phoible.org/inventories/view/358>), másrészt az SPA-ból (The Stanford Phonology Archive), amely a hosszú mássalhangzókat is felvéve 65 fonémát sorol fel (<http://phoible.org/inventories/view/183>). A két adatbázis eltérései azonban nemcsak a hangok számában mutatkoznak meg, hanem például azt láthatjuk, hogy az UPSID az összes magyar alveoláris mássalhangzót ([t], [d] stb.) dentálisként ([t̪], [d̪] stb.) tartja nyilván. Abban viszont megegyeznek, hogy mindkettő szerint van labioveláris [w] is a magyarban. Ez a [w] HALL forrásként használt angol nyelvű munkáiból kerülhetett be az adatbázisokba, HALL szerint olyan jövevényszavakban fordul elő a magyarban, mint az /awtoo/ 'autó' [ˈɔ̄|to:] (HALL 1944: 15; az *autó*-ban megfigyelhető [w]-ről és az első szótagbeli esetleges diftongus kérdéséről ld. SIPTÁR–SZENTGYÖRGYI 2013: 62–63).

viszonylag gyakorinak (29%), a [β] már inkább ritkának tekinthető (12%), a többi mássalhangzó pedig kifejezetten ritka előfordulású. Mindezek alapján abból a feltételezésből indulhatunk ki, hogy annak esélye, hogy egy nyelvben [w] vagy [f] forduljon elő,²⁰ meglehetősen nagy, a [v] viszonylag gyakran feltűnhet a hangrendszerekben, ellenben a bilabiális β-ket (a [β]-t, vagy pláne a [β]-t) használó nyelvek már inkább kivételesnek tekinthetők.

Azt is kiolvashatjuk az adatokból, hogy a homorgán frikatívák és approximánsok megoszlása nem egyenletes: minden frikatíva–approximáns pár esetében a frikatíva a gyakoribb hang, a zöngétlen labiális [ϕ] és [f] hangokról pedig azt is kijelenthetjük, hogy ezek lényegében nem fordulnak elő a nyelvekben.²¹ (Az természetesen kérdéses, hogy a frikatíva vagy az approximáns képzés megállapítása helytálló-e a forrásként szolgáló művekben. Gyanúm szerint elég valószínű, hogy pusztán korábbi, nem egyforma megbízhatóságú, írásos forrásokra támaszkodva nem egy approximánst frikatívaként tartanak számon az adatbázisokban — ennek esélye legalábbis nagyobb, mint hogy ez fordítva történjen.)

Amennyiben a frikatívákat és az approximánsokat (csak az alapváltozatokat) együtt számláljuk, akkor az derül ki, hogy bilabiális réshangok²² között jóval gyakoribbak a zöngések ([β] 281 : [ϕ] 141), míg a labiodentálisoknál ez épp fordítva van ([f] 1054 : [v] 660).

3.1.3. Mivel az ómagyar kor nyelvére nem egy, hanem legalább két *v*-féle hangot szokás feltételezni (a zöngétlen *f*-et és a zöngés *β*-t vagy *v*-t), érdemes megnézni azt is, hogy az egyes nyelvekben a *v*-féle hangok milyen kombinációkban fordulnak elő. A hangok együttes előfordulása ugyanis nem véletlenszerű, ezeket gyakran bizonyos univerzális fonológiai szabályok irányítják, amelyeknek megfelelően a hangok képzési mód szerint vett osztályai között implikációs

²⁰ A [w] az UPSID (http://web.phonetik.uni-frankfurt.de/upsid_info.html) és a PHOIBLE (<http://phoible.org/parameters>) gyakorisági listáján egyaránt az 5. leggyakoribb mássalhangzó az [m], [k], [j], [p] után (73,6% és 84%), az [f] pedig a 16. (39,9% és 49%).

²¹ A [ϕ] és a [f] rendkívül ritka hangok (ha egyáltalán valóban van rájuk példa), mint a 3. táblázatban látható, a PHOIBLE 1672 nyelv hangjait feldolgozó adatbázisában például az [ϕ] egyszer, az [f] pedig egyszer sem fordul elő. Egyébként általánosságban is kijelenthető, hogy viszonylag kis számban vannak olyan nyelvek, amelyben zöngétlen szonoráns mássalhangzók találhatóak, és még kisebb azoknak a száma, amelyekben ezek fonémastátusban szerepelnek (LADEFOGED–MADDISON 1996: 106–116, 197–202).

²² Dolgozatomban jobb híján a *réshang* terminust fogom használni az approximánsok (beleértve a szemivokálisokat is) és a frikatívák összefoglaló megnevezésére. Szakszóhasználatom — jól tudom — némiképpen önkényes, hiszen a *réshang* a hangtanban elég következetesen a *frikatíva* (*spiráns*) szinonimája (több dolgozatomban szereplő idézetben is ebben a jelentésben szerepel), azonban a szakirodalomban nem áll rendelkezésünkre a frikatívák és az approximánsok együttes megnevezésére szolgáló terminus.

viszonyok állnak fenn.²³ „Az implikáció fogalmát három értelemben lehet használni, a növekvő szigorúság sorrendjében:

(i) Egy hangtípus megléte a hangrendszerben feltételezi egy másik hangtípus meglétét, pl. nincsenek zöngés réshangok egy olyan rendszerben, amelyből hiányoznak a zöngétlen réshangok.²⁴

(ii) Egy hangtípust nem képviselhet több hang (= alapváltozat), mint egy bizonyos másik hangtípust, pl. nincs egy nyelvben több zöngés réshang, mint zöngétlen réshang.²⁵

(iii) Egy hangtípus egy adott képzési helyen feltételezi egy másik hangtípus-hoz tartozó megfelelőjének létét ugyanazon a képzési helyen, pl. nincs olyan nyelv, amelyben volna **z**, de nincs **s**.” (CSER 2002: 70).

Az UPSID²⁶ adataiból az alábbi kép rajzolódik ki a *v*-féle hangok egy hangrendszerben történő előfordulásairól:

	β	β̥	ϕ	ϕ̥	v	v̥	f	w
w̥	2	1	1	0	2	0	4	13
w	27	1	30	0	61	0	134	
f	17	9	5	0	79	2		
v̥	0	0	1	0	0			
v	4	3	1	0				
ϕ̥	0	1	0					
ϕ	14	1						
β̥	1							

4. táblázat: A *v*-féle hangok együttes előfordulása az egyes nyelvekben

²³ A JAKOBSON és HALLE által „implikációs és rétegződési törvény”-nek nevezett (JAKOBSON 1972: 36–37) univerzális szabályokból tudjuk, hogy mivel minden fonológiai rendszer rétegzett struktúra, és a rétegek hierarchiája megközelítőleg egyetemes és állandó, ezért ha „két fonológiai érték között megfordíthatatlan szolidaritási kapcsolat áll fenn, a másodlagos érték nem jelenhet meg az elsődleges nélkül” (i. m. 80–81). Napjainkban erről mint „univerzális jelöltségi hierarchiá”-ról beszélnek, melynek értelmében a nyelvbe a jelöltebb hangok csak a kevésbé jelöltek után kerülhetnek bele (KÁLMÁN–TRÓN 2007: 8). A jelöltség általánosító megfogalmazásban a nyelvi elemeknek olyan oppozíciós viszonyát jelenti, amelyben „az összetettebb s kevésbé általános elem vagy szerkezet minősül a jelöltebbnek” (BAKRÓ-NAGY 1999: 282; vö. KÁLMÁN–TRÓN 2007: 165).

²⁴ Ez magyarázza, hogy az [f] frikatíva gyakoribb, mint a [v] frikatíva, sőt az [f]-ek száma (1054) még a [β]-k és [v]-k együttes számát (255 + 625 = 880) is meghaladja.

²⁵ Ebből az következik, hogy alapvetően nem számíthatunk olyan hangrendszer létezésére, amelyben csak egy zöngétlen (pl. az /f/), de két zöngés labiális frikatíva (pl. a /β/ és a /v/) fordul elő.

²⁶ Bár logikus lett volna a jóval nagyobb adatmennyiségű PHOIBLE-ban is megnézni a *v*-féle hangok kombinációit, azonban két hang együttes előfordulására csak az UPSID-ban tudtam rákeresni a NetLogo keretprogram (vö. <http://www.personal.rdg.ac.uk/~llsling1/upsid.netlogo/UPSID.updated.interface.html>) segítségével.

A [w], mint a 4. táblázatból látszik — és mint igen nagy, az [u]-éval vetekedő előfordulási gyakoriságából és magánhangzós hangminőségéből eleve sejthető — a *v*-féle hangok bármelyikével együtt előfordulhat egy-egy nyelv hangrendszerében. A további *v*-féle hangok együttes előfordulása azonban már jelentős eltéréseket mutat. Legnagyobb számban, 79 esetben az [f] : [v] hangok szerepelnek együtt egy nyelv hangjai között. Egyéb párok előfordulása csak az [f] : [β] (17) és az [ϕ] : [β] (14) esetében éri el a megemlítendő mennyiséget. Mindebből úgy tűnik, hogy a *v*-féle hangokra alapvetően a zöngés : zöngétlen oppozíció a jellemző, ellenben a bilabiális : labiodentális szembenállás csak rendkívül ritkán mutatható ki, a frikatíva : approximáns párokra pedig szinte példa sincs, azaz meglehetősen jellemző egymás „kizárása” a hangrendszerből a labiális réshangok között, amin azt értem, hogy egy nyelv *v*-féle fonémái (a *w*-t nem ide számolva) vagy bilabiálisak, vagy labiodentálisak, illetve vagy frikatívák, vagy approximánsok. (Ld. még a fejezet utolsó két bekezdésében írottakat a 21–22. oldalon.)

Az együtt előforduló *v*-féle hangokat keresve tehát javarészt a homorgán zöngességi párok, elsősorban a labiodentális [f] : [v] pár megléte fedezhető fel: 79 azoknak a nyelveknek a száma, amelyek [f]-et és [v]-t is tartalmaznak, szemben a 103 csak [f]-et és a 17 csak [v]-t tartalmazó nyelvvel. Ez azt mutatja, hogy azokban a nyelvekben, amelyeknek hangrendszere tartalmazza a *v*-t, nagy valószínűséggel *f*-et is találunk. Ez megfelel előzetes várakozásunknak,²⁷ mely szerint az obstruensek között (így a frikatívák között is) a zöngétlen változatok az elsődlegeseek, a zöngés hangok akkor tűnnek fel a hangrendszerben, ha megvan benne a zöngétlen párjuk is.

Ez a tény, illetve az — mint erről a 24. lábjegyzetben már volt szó —, hogy az [f] frikatíva gyakoribb, mint a [v], sőt az [f]-ek száma még a [β]-k és [v]-k együttes számát is meghaladja, megkérdőjelezni látszik azt a vélekedést, amit GAMKRELIDZÉre hivatkozva SIPTÁR és SZENTGYÖRGYI fogalmaz meg, hogy bár „a zöngés zörejangok megléte egy nyelvben általában magával hozza a zöngétlenek meglétét is azonos képzési helyen, ám ezen implikciónak éppen az ellentéte igaz labiális frikatívák esetében”, ezért „elképzeltető, hogy a labiális frikatívák annyiban különlegeseek, hogy a szonoránsokhoz hasonlóan alapértelmezésben zöngések vagy — legalábbis néhány esetben — maguk is szonoránsok” (SIPTÁR–SZENTGYÖRGYI 2013: 9–10).

Mindjárt igaz lesz viszont ez az implikáció, ha nem a labiodentális, hanem a bilabiális frikatívákat nézzük: arra az esetre, hogy egy nyelvben van [β], de nincs [ϕ], 41 adatot találunk, míg ennek fordítottja, hogy egy nyelvben megtalálható az

²⁷ Vö. az előző oldalon idézett (i) fonológiai implikációban mondottakat és a hozzá kapcsolódó 24. lábjegyzetben írottakat.

[ϕ], de nincs benne [β], 27-szer fordul elő. Ezekhez képest az sokkal ritkább (14), hogy egy nyelv [β]-t és [ϕ]-et is tartalmazzon.

Ezt a feltűnő eltérést a labiodentális és a bilabiális réshangok között erre irányuló vizsgálatok nélkül leginkább azzal a SIPTÁR és SZENTGYÖRGYI által felvetett gondolattal tudnám magyarázni, hogy a [β] legtöbbször talán nem frikatívaként (és nem az [ϕ] vagy az [f] zöngés párjaként) szerepel ezekben a hangrendszerekben, hanem szonoráns approximáns [β]-ként.

Az előző bekezdésben megfogalmazott sejtést, miszerint a labiodentális réshangok inkább frikatívák, a bilabiálisok pedig inkább approximánsok, természetesen csak nagyon óvatosan merem kijelenteni. Azt azonban határozottan állíthatjuk, hogy ha egy nyelvben van zöngés frikatíva, abban a nyelvben várhatóan megtaláljuk annak homorgán zöngétlen párját is, legalábbis az esetek túlnyomó többségében. Az pedig az UPSID adatai alapján kivétel nélküli szabálynak látszik, hogy a zöngétlen approximánsok csak akkor fordulnak elő egy nyelv hangrendszerében, ha megtalálhatók zöngés párjaik is (MADDIESON 1984: 14), azaz a zöngés és zöngétlen változatok közül a frikatívák esetében a zöngétlen, az approximánsok között pedig a zöngés az elsődleges (jelöletlenebb).

Nem lényegtelen talán még két további sajátosságra sem felhívni a figyelmet. Egyrészt jól látható az UPSID adatai alapján, hogy a bilabiális és a labiodentális réshangok együttes előfordulása meglehetősen kivételes (MADDIESON 1984: 14, 46): az [ϕ] és az [f] együtt csak 5 nyelvben található meg, a [β] és a [v] pedig 4-ben, az UPSID adatai szerint az afrikai dahilóban, kohumonóban, ogbiában és ewében, ráadásul e nyelvek közül az első háromban a [β] és a [v] nem áll oppozícióban, mint erre a két zöngés réshanggal szemben a zöngétlen oldalon egyedül található [f]-ből következtethetünk.²⁸ Ezek alapján olybá tűnik, hogy a bilabiális és a labiodentális hangok többnyire egyetlen labiális osztályként jelentkeznek az egyes nyelvek hangrendszerében, amiből természetesen az is következhet, hogy ezeknek a labiális réshangoknak a realizációi akár a labiodentálistól a bilabiálisig is terjedhetnek.

Még inkább feltűnő a homorgán frikatívák és approximánsok külön hangtípusként való együttes előfordulásának hiánya ugyanabban a nyelvben: mindössze egy-egy olyan nyelv van, amelyben leírtak [β]-t és [β]-t, illetve [v]-t és [v]-t is,²⁹

²⁸ A 19. oldalon idézett (ii) fonológiai implikációból (CSER 2002: 70) következik, hogy nem számíthatunk olyan hangrendszer létezésére, amelyben csak egy zöngétlen (pl. az [f]), de két zöngés labiális frikatíva (pl. a [β] és a [v]) fordul elő, vagy ha mégis ezt tapasztaljuk, akkor egészen biztos, hogy itt nem a bilabiális és a labiodentális képzési hely hordozza a fonológiai oppozíciót. Egyetlen nyelvet ismerünk, melynek esetében valóban beszélhetünk disztinktív oppozícióról a labiális réshangok között, ez az ewe, amelyben a bilabiális /ϕ/ : /β/ párral a labiodentális /f/ : /v/ áll szemben (MADDIESON 2005, CSER 2002: 73).

²⁹ /β/ : /β/ oppozíciót az ewe (Ghána) nyelvben (MADDIESON 2005), /v/ : /v/-t az urhobóban (Nigéria) találunk (LADEFOGED–MADDIESON 1996: 324).

és egy sincs, amelyekben az [ϕ] : [ɸ] hangpár előfordulna, azaz a frikatívák és az approximánsok sem látszanak külön hangosztályként feltűnni. Mindez arra mutat, hogy a labiális réshangok egy frikatíva–approximáns skála különböző szakaszain realizálódnak, és nem külön hangtípusokként — ezt a magyar *v*-k esetében hamarosan látni is fogjuk.

3.2. A *v*-féle hangok a magyar köznyelvben

3.2.1. A *v*-féle hangok általánosabb áttekintése után nézzük meg a mai magyar nyelv labiális réshangjait! A magyar nyelv kapcsán hagyományosan két *v*-féle hangról, a *v* és az *f* frikatíváról szokás beszélni, bár a magyar nyelvjárásokban ennél sokkal változatosabb a kép, hiszen a leírások említést tesznek e hangok labializált *v*- és *f*-ként, valamint bilabiális *β*- és *φ*-ként való előfordulásáról is (IMRE 1971: 295–296). Az utóbbi évek hangtani kutatásaiból azt is tudjuk, hogy a dialektusokban többletként megfigyelt labiális réshangok mellett a magyar köznyelvben (és — bár erre vonatkozó vizsgálatokat nem ismerek — bizonyára a nyelvjárásokban is) van még egy olyan *v*-féle hang, amit az obstruens [f] és [v] frikatíva mellett korábban nem tartottak számon (pl. GÓSY sem említi fonetika tankönyvében: 2004: 77): ez pedig a szonoráns approximáns [ʋ] (SIPTÁR 2001: 385–386, 395–400).

A magyar köznyelvben megfigyelt [v] és [ʋ] hangok hagyományos értelemben a /*v*/ fonéma kombinatorikus variánsainak tekinthetők (vö. SIPTÁR 2001: 399). Megoszlásuk szabályos: a *v* szó végén³⁰ vagy zöngés obstruensek előtt zöngés obstruens [v] frikatívaként realizálódik (*sav* [ʃʌv], *szívd* [si:vd]), zöngétlen obstruensek előtt zöngétlen obstruens [f] frikatívaként (*hívsz* [hi:fs], *óvtam* [o:ftəm]), magánhangzók előtt pedig (így szó elején is) szonoráns approximáns [ʋ]-ként (*vegyes* [ʋeɟɛʃ], *páva* [pa:ʋɔ]; vö. SIPTÁR 2001: 385–386, 395–400).

3.2.2. A kétféle *v* létezése azonban további (hangrendszert érintő) kérdéseket is felvet, elsősorban azt, hogy amennyiben az egyetlen zöngétlen labiális frikatívával, az *f*-fel szemben két zöngés *v* áll a magyarban, akkor ez ellentmond-e annak a korábban idézett implikációnak, amely szerint egy jelölt „hangtípust nem képviselhet több hang (= alapváltozat), mint egy bizonyos másik hangtípust, pl. nincs egy nyelvben több zöngés réshang, mint zöngétlen réshang” (CSER 2002: 70).

Mivel a [v] és a [ʋ] elég egyértelműen a /*v*/ fonéma (alapváltozat) variánsai-ként mutatkoznak, a magyarban a *v*-féle hangok csoportja természetesen nem mond ellent az idézett implikációnak. Sőt, igazából nem is beszélhetünk két *v*-ről

³⁰ BÁRKÁNYI és KISS (2006: 302) ezen a ponton ellentmond SIPTÁR PÉTERnek, de ennek oka, hogy SIPTÁR a [v]-be beleértette a fizikailag (többé-kevésbé) zöngétlenedő, de fonológiaiilag nem neutralizálódó — nem [f] — példányokat is.

a magyarban, ugyanis a /v/ realizációi nem binárisan, két hangként (azaz vagy frikatíva [v]-ként, vagy approximáns [ʋ]-ként) fordulnak elő, hanem sokkal inkább egyetlen, de többarcú mássalhangzóként, amely egy olyan hangkörnyezet-től függő skálán írható le, amelyen ugyanannak a *v*-nek a tulajdonságai (elsősorban a zöngéesség és a képzés módja) különböző mértékben vannak jelen. Ezért is írhatta SIPTÁR PÉTER, hogy „fonetikailag (artikulációs, akusztikai, valamint perceptuális jellemzői tekintetében egyaránt) a /v/ hol réshang, hol approximáns, hol pedig a kettő közötti valamiféle *á t m e n e t i* jelenség” (2001: 395, kiemelés tőlem — KT; ugyanígy: SIPTÁR–SZENTGYÖRGYI 2013: 11). A *v* esetében tehát valójában nem két vagy több hangról beszélhetünk, hanem ugyanannak az egy *v*-nek a különböző „arcai” látjuk a különböző fonotaktikai helyzetekben. Ez a *v* fonetikai sajátosságaiból törvényszerűen következik, és korántsem csak magyar jelenség.³¹

A magyar *v*-nek erről a sajátosságáról (fonetikailag is igen alapos vizsgálatokkal alátámasztva) elsősorban BÁRKÁNYI ZSUZSANNA és KISS ZOLTÁN munkáiból tájékozódhatunk (BÁRKÁNYI–KISS 2006, 2008, 2009, KISS–BÁRKÁNYI 2006, KISS Z. 2007a). Magyarázatuk a fonetikai célpontok (ld. BÁRKÁNYI–KISS 2006: 299) összeférhetetlenségén alapul. Eszerint „Magas mértékű turbulencia és folyamatos (aktív) zöngé egyszerre — aerodinamikai szempontból — nehezen tartható fenn. Zöngé fenntartása mellett csakis gyengébb zaj képezhető, illetve zaj fenntartása mellett csakis modális/passzív/spontán zöngé hozható létre, mint amilyen a zengőhangoké.”³² A két artikulációs célpont fenntartásához a legoptimálisabb környezet az intervokális, hiszen ekkor csupán a légnomáskülönbség okán (azaz egyéb artikulációs változtatás nélkül, mint a gége süllyesztése) a zöngé spontán módon beindul és könnyebben fenntartható, mivel a zengőhangok képzése nyitottabb és így a hangcsatorna szabadabb. A *v* labiodentális képzésű, így ennek a hangnak az esetében még nehezebb a nagy zajú turbulencia

³¹ Vö. „Ismert az is, hogy a magyar /v/ ingadozik a szonoráns és az obstruens típusú viselkedés között. Ezen ingadozás nem a magyar nyelv sajátja, találunk ilyet az oroszban (Petrova 1997, 2002), a szláv nyelvcsaládban általában (Rubach 1993, 1996), a héberben (Barkai & Horvath 1978), a svédben és a románban (Lombardi 1995) is. Ehhez hasonlóan a /v/ szonoráns siklóhangként, [w]-ként jelenik meg a pennsylvaniai Dutchified English [...] nyelvváltozatban (Anderson 2001), és szonoránsként viselkedik a jakut nyelv orosz jövevényszavaiban is (Baertsch 2001)” (SIPTÁR–SZENTGYÖRGYI 2013: 9).

³² Vö. „A zörejrész kialakulásának két módja van. A hangsor belseji helyzetben, ha a labiodentális rést szűkítjük, akkor egy pont után a zöngés rezgésből le-leszakadnak turbulens áramlások, amelyek zörejt szuperonálnak a zöngés elemre. A szűkület és a nyomás fokozódásával a zörejáránya nő, a zöngés elem csökken. A második eset hangsor végi helyzetben áll elő, amikor a zöngéképzés abba is marad, a levegőkiáramlás azonban folytatódik a labiodentális résen keresztül. Ekkor már csak zörejt lesz jelen a hangban. Mindezekből adódik, hogy a tisztán zöngés megvalósulástól egészen a tisztán frikatív akusztikai formáig sokféle variáció jön létre. A [v] tehát nagy változékonyságot mutat a zöngé és a zörejt relatív energiája tekintetében.” (BÖHM–OLASZY 2007: 20).

célpontot optimálisan fenntartani, hiszen az akadályképzés kivitelezése nehezebb az ajkagnál, mint a fogagnál. Hipotézisünk szerint az itt felvázolt aerodinamikai okokból eredően a *v* megvalósulása zengőhang előtti környezetben gyenge turbulenciájú, passzív zöngésségű lesz, azaz egy *labiodentális szűk közelítőhang* (approximáns), amit a [v] IPA szimbólummal jelölhetünk. Más pozíciókban (pl. szó végén vagy zörejhangok mellett) az egyensúly zaj és zöngé között már sokkal nehezebben tartható fenn. Ezekben a környezetekben a fent említett aerodinamikai okokból következően azt jósoljuk, hogy valamelyik célpont nem kivitelezhető, azaz (adott hely-célpont mellett) vagy (i) a zaj célpont marad meg és a zöngé vesz el, vagy (ii) a zöngé marad meg és a zaj vesz el. Az első esetben a hangrés már sokkal nagyobb lehet, így egy erősen zajos és zöngétlen hang képezhető; ha labiodentális a hely-képzés, akkor egy [f]/[v]-közeli hang. A másik esetben pedig egy gyenge zörejú vagy zörejmentes passzív zöngéjű (nyitott) közelítőhangot kapunk (labiodentális képzés esetén [v]/[w]-t)” (BÁRKÁNYI–KISS 2006: 301–302; a lábjegyzeteket és a bekezdéseket töröltem — KT). BÁRKÁNYI és KISS elméleti alapon megfogalmazott előfeltevéseit (vö. uo. 303) eszközfonetikai vizsgálataik is igazolták. Adataik szerint az eltérő fonotaktikai helyzetekben a *v*-nek három különböző tulajdonságokat tartalmazó allopónja figyelhető meg (BÁRKÁNYI–KISS 2006: 308):

- a) erősen turbulens és zöngétlen [v̥/f] (pl. *felhívtam, könyv*),
- b) közepesen turbulens és zöngés [v] (pl. *bovden, bővli*),
- c) gyengén turbulens és zöngés [v̄] (pl. *udvaros, Vivien*).³³

3.2.3. A *v* tehát a hangkörnyezettől függően vagy inkább frikatívaként, vagy inkább zöngés approximánsként valósul meg. Ez magyarázza a *v* „kétarcúságaként” emlegetett, a zöngésségi hasonulásban és a *v* fonotaktikájában tetten érhető jelenséget, amit a *v*-t csak zörejhangként számontartó hangtanok rendhagyó viselkedésként említene (PAPP 1966: 136–137, KASSAI 1998: 173; bővebben: SIPTÁR 2001: 395–400), leginkább arra híva fel a figyelmet, hogy a *v* az ún. zöngésségi hasonulásban szokatlan módon csak mint hasonló hang vesz részt (*hívhat*: /hi:vhot/ → [hi:fhot]), de ő maga nem hasonít (*húsvét*: /hu:ʃvet/ → [hu:ʃvet]).

Mindez a „szabálytalanság” azonban teljesen „szabályossá” válik, ha figyelembe vesszük, hogy a *v* hol obstruensként, hol szonoránsként artikulálódik, és ennek megfelelően viselkedik: „a *v* zörejhangok előtt zöngétlenedik, azaz — más zörejhangokhoz hasonlóan — végbemegy rajta a zöngésségi hasonulás (pl. *savas* [v] — *savtól* [f]); ő maga azonban nem zöngésíti az előtte álló zörejhangoikat, ebből a szempontból tehát zengőhangként viselkedik (pl. *hatvan* [tv] és nem *[dv]). A *v* eloszlása monomorfemikus alakokban is hasonlóan felemás. A szó-

³³ BÁRKÁNYIVAL és KISSSEL azonos eredményeket kapott OLASZY (2007: 67, ld. még i. m. 65–70). Vö. „A zörej jelenléte a [v]-re intervokális helyzetben nem jellemző [...], inkább CC kapcsolatokban képezzük így a hangot” (OLASZY 2010: 121).

eleji kéttagú zörejhangeset-kapcsolatok a magyarban zöngétlenek. Ha a *v*-t a zörejhangeset csoportjába helyeznénk, akkor kizárólag ez a zörejhangeset sértené meg a fenti általánosítást, ugyanis szöveleji *tv*, *kv*, *cv*, *sv* szekvenciák előfordulnak (pl. *tviszt*, *kvarc*, *cvekedli*, *svéd* stb.). Ebben a pozícióban tehát a *v* inkább zengőhangként viselkedik, hiszen más zengőhangok itt szép számmal előfordulnak: *tréfa*, *klarínét*, *slampos* stb. Szövegi mássalhangzó-kapcsolatokban viszont inkább a zörejhangeset-hoz hasonló, mivel előfordul zengőhangok után (*ellenszenv*, *könyv*, *terv*, *elv*, *ölyv* stb.). A zöngéséget érintő eloszlási tényeken kívül a *v* általános fonotaktikája is problematikus volt a korábbi fonológiaelméletek számára. Itt arra gondolunk, hogy bizonyos pozíciókban (elsősorban magánhangzó, ill. zengőhangok előtt) a *v* típusgyakorisága igen magas (monomorfemikus alakokban), máshol egyáltalán nem fordul elő (pl. zörejhangeset előtt szó végén), míg más környezetek átmenetet képeznek e két végletes eloszlási gyakoriság között (tehát pl. az olyan alakok száma alacsony, amelyekben a *v* szó végén, mássalhangzó után fordul elő, pl. *könyv*, *kedv* stb.)” (BÁRKÁNYI–KISS 2006: 297–298, a lábjegyzeteket töröltem — KT; hasonlóan: SIPTÁR 2001: 395–397).

3.2.4. Mint látható, a magyar köznyelv *v* hangjai egy fonotaktikai környezet által meghatározott skálán realizálódnak.³⁴ Az, hogy egy fonémának több allofónja is van, teljesen megszokott jelenség a hangok világában. És ahogy azon egyetlen nyelvész sem csodálkozik, hogy az *n* variánsai a bilabiálisról a velárisig bármelyik képzési helyen megvalósulhatnak, ugyanígy természetes a *v* realizációinak sokfélesége is, amely sokféleség a *v* esetében képzésének sajátosságaiból adódóan (labiális, zöngés, réshang) még változatosabb. A *v* azért tűnhet mégis „rendhagyó, szabálytalan” hangnak, mert allofónjainak skálája metszi azt a „határt”, ami a fonológiailag erősen eltérő viselkedésű obstruenseket és szonoránsokat elválasztja. (A jelenség egyébként nem egyedülálló még a magyarban sem, hiszen a /j/ három allofónja között is két obstruens [j, ç], valamint egy szonoráns [j] található, és a /j/ körüli hangtani kérdések is alapvetően a szonoráns–obstruens határ átlépéséből származnak (vö. SIPTÁR 2001: 387–395).

³⁴ Hangtani ismereteink alapján nincs okunk azt feltételezni, hogy az ómagyar labiális réshang ne különböző variánsokban létezett volna. Ha ez az ómagyar hang a /v/ fonéma volt, akkor variánsai ugyanolyanok lehettek, és ezek megoszlása is ugyanúgy alakulhatott, mint manapság, amennyiben pedig /β/ fonémát feltételezünk, akkor is abból kell kiindulnunk, hogy mivel a β fonetikai tulajdonságai erősen hasonlítanak a *v*-ére, ezért a β-nek is rendelkezni kellett volna a zöngéségek korreláció kialakulása után szonoráns és obstruens kombinatorikus variánsokkal, amelyek ugyanazt a megoszlást mutatták volna, mint a *v* variánsai: szó végén vagy zöngés obstruensek előtt zöngés obstruens [β] frikatíva, zöngétlen obstruensek előtt zöngétlen obstruens [f] vagy [ϕ] frikatíva, magánhangzók előtt pedig (így szó elején is) szonoráns approximáns [β] lett volna. A β-re is igaz ugyanis, amit BÁRKÁNYI–KISS a *v* képzése kapcsán a fonetikai célpontok összeférhetetlenségéről ír (2006: 299, 301; ld. a 23–24. oldalon idézettek), sőt a két ajakkal való képzés miatt fokozottan igaz, hiszen a bilabiális β esetében még nehezebb a nagy zajú turbulencia célpontot optimálisan fenntartani, mert az akadályképzés kivitelezése nehezebb az ajakknál, mint a fogaknál.

3.3. A *v*-féle hangok a magyar nyelvjárásokban

3.3.1. A magyar nyelvjárásokban a *v* (és vele együtt az *f*) változatossága még a köznyelvben megfigyeltnél is nagyobbak tűnik, ugyanis a gyűjtők megfigyelései szerint e hangok labializált/labiális *v*-ként és *f*-ként, valamint bilabiális *β*-ként és *φ*-ként is előfordulnak, ez azonban nemhogy segítene az ómagyar *β* kérdésének megválaszolásában, hanem inkább tovább bonyolítja a képet.

Először is a mai nyelvjárásokban megfigyelt *β*-k kapcsán felvetődik, hogy ezek vajon az ómagyar *β* közvetlen folytatásai-e. BENKŐ LORÁND szerint például nem hogy elképzelhető, de egyenesen „nagyon valószínű, hogy nyelvjárásaink *β* hangjai nem egymástól független újabb fejlemények, hanem ellenkezőleg: megőrzött régiségek” (1956: 24; a kiemelést töröltem — KT). Ugyanezt vallja TÖRÖK GÁBOR is, aki szerint a „*β*-s ejtésre közölt nyelvjárás adatoknak szinte mindegyike lehet középkori *β*-t őrző, vagy *β*-s nyelvjárásban *v* ~ *β* hanghelyettesítéssel keletkezett forma” (1957: 369). Erre azonban semmiféle bizonyíték nincs, mint IMRE SAMU írja, az „ómagyar, középmagyar kori és mai bilabiális ejtésű *v* között természetesen nem szükségszerű az összefüggés, bár nem is lehetetlen. Ennek eldöntése azonban további kutatást igényel” (1971: 295). Erős azonban a gyanú, hogy nemigen létezhet olyan kutatás, ami képes lenne hitelesen rekonstruálni bármely ómagyar hang valódi fonetikai minőségét (vö. KIS 2014a: 90), ami nélkül teljesen értelmetlen a bilabiális *β* valamiféle megőrződéséről beszélni. Már csak azért sem, mert amíg a mai nyelvjárások különböző *v*-realizációinak vizsgálata nem történik meg (márpedig eddig ezt senki sem végezte el), még az is erősen kérdéses, hogy vajon milyen hangértéket kell tulajdonítanunk a *v* és *β* betűkkel és mellékjelekkel lejegyzett spiránsoknak.

3.3.2. Korántsem biztos ugyanis, hogy a labiálisnak/labializáltak vagy bilabiálisnak jelölt hangok valóban azok. Tisztázatlannak tűnik, hogy a *v* és az *f* esetében mit jelent, hogy egy labiodentális hang képzése labializált vagy labiális.³⁵ Ha a *v* és az *f* labializált (kerekített), akkor esetükben egy magyarból eddig nem ismert másodlagos artikuláció meglétét kellene feltételeznünk (amit az IPA átírásával [f^v]-nek és [v^v]-nek kellene jelölni), ami csak a labiodentális réshangokon tűnik fel. Ha pusztán koartikulációs jelenség lenne — olyan jellegű, mint például a *k* labializált ejtése labiális magánhangzók előtt a *k̟*ő, *k̟*or stb. esetében —, akkor ezt a magyar egyezményes hangjelölés elvei szerint nem is kellene je-

³⁵ Korántsem mellékes, hogy az *f*-nek u g y a n o l y a n labializált és bilabiális ejtésváltozatait jegyezték le a nyelvjárásokban, mint a *v*-nek. Ez egyrészt azt mutatja, hogy a labiális réshangok ejtése zöngésségtől függetlenül azonos mintákat követ, másrészt ha a mai *β*-ket az ómagyar *β*-kkel akarjuk összekapcsolni, azt is ki kell jelentenünk, hogy az *f* esetében is feltételezzük, hogy ezek előzményét az ómagyarban szintén bilabiálisan (azaz *φ*-nek) ejtették, és a mai *φ*-ek ennek megőrzött folytatásai. Erről valószínűleg szó sincs, egyszerűen az egyéni ejtés, az adott nyelvjárás fonotaktikai-artikulációs mintái és más efféle sokkal „maibb” okok miatt hallhatók a megszokott labiodentálistól eltérő változatok.

löltni (vö. még a *volt* és a *víz* szókezdő mássalhangzójának eltéréseit). Amennyiben viszont a ν és az f nem labializált, hanem labiális, ennek külön magyarázat nélküli jelölését némiképpen értelmetlennek is tekinthetjük, hiszen a labiodentális hangok per definitionem labiálisak.

3.3.3. Erre a problémára valószínűleg az a (korántsem megnyugtató) válasz, amit VARGHA FRUZZSINA SÁRA, a magyar nyelvatlaszokban foglalt nyelvi anyag kiváló ismerője és informatizálásuk szakértője írt egyik levelében: „A lejegyző nem azért használ β -t, mert bilabiális approximánsnak (vagy — fonetikai képzettsége függvényében — akár »bilabiális zöngés spiránsnak«) minősítene fonetikailag egy hangot. Hanem azért, mert fonetikai eltérést vél fölfedezni a viszonyítási minőséghez képest. A viszonyítási minőség esetünkben a köznyelvnek gondolt ν hang. Ha a lejegyző benyomása szerint csak árnyalatnyi az eltérés, akkor a ν alá egy kis karikát rajzol (ν), ami a kissé labiálisabb vagy labializáltabb ejtés mellékjele. Természetesen nem arról van szó, hogy labializált labiodentális réshangnak minősítene a kérdéses hangot, hanem arról, hogy a magyar egyezményes lejegyzésben csakis így jelölheti, ha a köznyelvnek érzékelt ν -hez közeli, de kicsit a bilabiálisra is emlékeztető hangot vél hallani.³⁶ Ha a lejegyző benyomása szerint ennél nagyobb az eltérés, akkor alapjelet vált, és a ν szimbólum helyett a β -t vagy a w -t használja, de itt sem fonetikai minősítésről van szó, hanem arról, hogy ezen eltérés jelölésének ez a módja. (Érdekesség, hogy a magyar nyelvatlaszokban sok ezerből három adatban a betű alatti ponttal a w kevésbé labiális ejtését is feljegyezték.) A fentiekből az is következik, hogy ahol grafikusán több lejegyzett variánsa van a ν -szerű hangnak, ott egyáltalán nem biztos, hogy fonetikailag is ténylegesen több változatról beszélhetnénk, arról lehet inkább szó, hogy a lejegyző benyomásai hol ilyenek, hol olyanok. És természetesen ott is lehetnek bizonyos eltérések a megvalósításban, ahol a lejegyző benyomásai egységesen ν -t jeleznek.” (VARGHA FRUZZSINA SÁRA szíves közlése).

3.3.4. A lejegyzőt tehát nagyon gyakran nemcsak a füle, de hangtani előfeltevései is becsaphatják akkor, amikor két ajakkal képzett réshangot vél hallani. Ennek oka rendkívül triviális: nyelvészeink között egészen általános az a hiedelem, hogy a környező hangok labiális képzése a ν -ket a bilabiális képzés felé tolja el, és ennek következtében a bilabializációt összetévesztik a labializációval. LADÓ JÁNOS például „budapesti lakosok kiejtésében tett apró megfigyelései” alapján úgy gondolja, hogy a „dentilabialis spiránsaink (ν , f) környezetüktől függően a bilabializálódás különböző fokozatait mutatják egészen a teljes bilabialis spiránsá válásig” (1954: 155). Példái (*uvuláris*, *halkszavú*, *évdik*, *avul*, *elvből*, *révbe*, *évben*, *egy év múlva*, *megóv minket* stb.: uo. 156) alapján azonban meglehetősen kétséges, hogy valóban bilabiális lenne/lett volna a ν ejtése ezekben a

³⁶ Vö. „a dentilabiális és bilabiális spiráns közti átmenet kifejezésére szolgáló \circ jel, melyet szintén csak középső, fél fokos eltérést mutató viszonylatban használunk” (BENKŐ 1975: 152).

szavakban. Ugyanígy erős fenntartásokkal se nagyon hihető, hogy a *homvéd*, *hamvas*, *somfa*, *számfejtés* stb. szavakból ismert hátraható hasonulással szemben „szórványosan előfordul előreható hasonulással az *mβ* változat is: *homβéd*, *hamβas*, tehát mint különleges mellékvariánslehetőséget be kell vennünk hangjaink közé a *β*-t is” (BÁRCZI 1952: 199).³⁷ SZABÓ T. ATTILÁNál is olvashatunk olyan nem igazán elfogadható megjegyzést, hogy „a *süvölt* igében még a mai köznyelvben is — annak ellenére, hogy *v*-t írunk, a labialis magánhangzójú környezet miatt — nem labiodentális, hanem bilabiális jellegű *v*-t ejtünk” (1968: 11).

Köztudott, hogy ajakkerekítéses magánhangzók szomszédságában a mássalhangzók labializálód(hat)nak. Nem tudni, hogy a bilabiálisnak jelzett *β*-k és a labializáltak vagy labiálisnak jelzett *γ*-k esetében valójában nem a köznyelvinél erőteljesebb koartikulációról van-e szó inkább az érintett — és mint az adatokból jól látszik (ld. a 42–43. és a 46–47. oldalon) — approximáns *v*-k esetében. A *v* képzésének a környező hangokhoz történő igazodása, koartikulációja, esetlegesen labializáltabb (*γ*) ejtése valószínűleg sohasem teszi a labiodentális hangot bilabiálissá, legfeljebb arra emlékezteti az egyébként valódi [β]-ket soha nem hallott gyűjtőket. Erre irányuló vizsgálatok nélkül, pusztán a gyűjtők impresszionisztikus benyomására támaszkodó lejegyzések alapján meglehetősen bizonytalan arról nyilatkozni, hogy valójában milyen hangok is nyelvjárásaink *β*, *w*, *γ* betűvel lejegyzett hangjai.³⁸ A legvalószínűbb az, hogy a magyar nyelvjárásokban a labiodentális /*v*/ fonéma található meg minden variánsával együtt, és az erre irányuló vizsgálatokig pusztán azt feltételezhetjük, hogy ezek a variánsok ugyanazt a megoszlást mutathatják a frikatíva és az approximáns *v*-k között, mint a köznyelvben. Ezek a variánsok pedig a szonoráns [v, u, w], valamint az obstruens zöngés [v] és zöngétlen [γ, f] lehetnek (vö. BÁRKÁNYI–KISS 2006: 302, 303, 308), valamint ezek labializált (de valószínűleg nem bilabiális) válto-

³⁷ BÁRCZI az *f* ejtésének hasonló módosulását is megfigyelte: „Sokkal gyakoribb azonban az előreható hasonulás a nasalis és az *f* találkozásakor, azaz az *mφ* ejtésváltozat. 28 különféle vidékről, főleg azonban a Tiszántúlról és a Palócságból való ember ejtésében figyeltem meg a következő szavakat : *kámfor*, *komfort*, *bumfordi*, *sámfa*, *somfa*, *kunfajta*, *honfoglalás*. A 28 közül csak egy ejtett következetesen *m̄f*-et, 12 mindenegyes esetben, ismételve is *mφ*-et ejtett, a többinek az ejtése ingadozott, mégpedig legtöbbszörre úgy, hogy minden szabályosság nélkül hol *m̄f*, hol pedig *mφ* volt az artikuláció, ugyanabban a szóban is váltakozva” (BÁRCZI 1952).

³⁸ Oka lehet a köznyelvitől eltérő *v* érzékelésének a nyelvjárásgyűjtőknél, hogy a „magyar [v] mássalhangzó az artikulációs osztályba sorolás szerint labiodentális képzésű zöngés-zörejes réshang”, amelynek „Képzési helye nem változik a hanghelyzet és a hangkörnyezet hatására, azonban a [v] hang más hangok képzési helyét megváltoztathatja” (BÖHM–OLASZY 2007: 19). Lehetséges, hogy ha valamelyest mégis eltér a tipikus labiodentálistól a *v* képzési helye, ezt a gyűjtő nagyon feltűnőnek érzékeli, és másik labiális réshangot nem ismervén két ajakkal történő képzésként azonosítja. Pedig akár az is felmerülhetne ötlet szintjén (de csak így!), hogy egyes esetekben a beszélők nem a szokásos módon endolabiálisan, az ajak belső részével, hanem — ugyan labiodentális-ként, de — exolabiálisan (ld. CATFORD 2001: 79) képezik a *v*-t.

zatai, fonotaktikai megoszlásuk pedig — már csak a *v* képzésének artikulációs és aerodinamikai okai miatt is — hasonló lehet, mint a köznyelvben megfigyelt.

Lehetséges, hogy WICHMANN északi csángó szótárának jelölése is a *v* variánsainak szabályos fonotaktikai viselkedését mutatja: ismeretes — írja BENKŐ LORÁND —, hogy a szótár „igen nagy számú olyan *u* és *u* jelölést tartalmaz, amely β -nek olvasható. Ezek a jelölések azonban — feltűnő módon — csak szóbelseji hangzóközi helyzetben, illetőleg összetételben magánhangzó utáni helyzetben (pl. *fã-uāgõ*, *feire-ualo* [ɔ: feire-uālõ] stb.) fordulnak elő; abszolút szókezdeten vagy szó belsejében mássalhangzó után WICHMANN következetesen *v*-t ír” (1956: 23). „Ennek a feljegyzésmódnak azonban — teszi hozzá BENKŐ — nem szabad túlságos jelentőséget tulajdonítanunk, s belőle fonetikai törvényszerűségeket levonnunk” (uo.). Ez utóbbiban azonban nem biztos, hogy BENKŐnek igaza van, még ha ő maga több szóeleji és mássalhangzó utáni β -t is megfigyelt ebben a nyelvjárásban (uo.), mert néhány adat alapján úgy tűnik, WICHMANN nem mechanikusan, azaz nem kizárólag a hangtani helyzettől függően jelez *v*-t vagy *u*/*u*-t: *ánávál* ’annyival’, de *ánāuál* ’anyával’ (1936: 181), *şalānnāvál* ’szalonával’ (209), de *lõuál* ’lóval’ (181), *revş* ’reves, redves’ (121), de *veuõ* ’vevő’ (169).

3.3.5. Nem érdektelen felhívni rá a figyelmet, hogy a WICHMANN adataiban feltűnő *u* és *u* valószínűleg nem más, mint a labioveláris szemivokális/approximáns [w], amely a magyar /v/ variánsaként a köznyelvben is előfordulhat (BÁRKÁNYI–KISS 2006: 302), sőt talán viszonylag gyakran elő is fordul, ugyanis a gyorsbeszéd és egyéb lenizációs folyamatok során feljegyzett [β]-k (vö. ADAMIKNÉ 1982: 78, 81, 2000: 128, SIPTÁR 1995: 106)³⁹ vélhetőleg ezzel a [w]-vel azonosak, és nem pedig bilabiális frikatívák.⁴⁰ A legtöbb „β”-t felmutató magyar nyelvjárás a moldvai csángó, amelyben szintén inkább a [w], és nem a [β] lehet a β vagy *w* betűvel lejegyzett hang, amelynek gyakoriságát és fonetikai pozícióját

³⁹ A *v* viselkedéséről azt írja ADAMIKNÉ főiskolai hallgatók kiejtését megfigyelve, hogy „mint-ha két ajakkal képeznék a rést (ezért használtam a táblázatban a bilabiális spiráns jelét), pl. *szaßaim*, *Éßa*; *ßagvok*; *hajolßa*, *szívdoßogßa*. Szótagzáró helyzetben ez nemigen fordul elő. Olykor a *b* hangra is jellemző a réssbe „gyengülés”: *szívdoßogva*, *birtokßavételének*.” (1982: 81). „Az 1989-es felmérés után óvatosan állapítottam meg, hogy talán új jelenség a [b] mássalhangzó intervokális helyzetben, velárisok közötti spirantizálódása: *szívdoßogva*. Arra gyanakodtam, hogy talán a gyors beszéd miatt lazul, eltolódik az explozív képzése. A [v] helyett is a bilabiális [!] spiráns lehetett hallani: *szaßakat*, *hajolßa*, sőt a *mível* is inkább *míßelnek* hallatszott. Az ideai felmérés igazolta feltevésemet: mindegyik hallgató beszédében érzékelhető volt a bilabiális spiráns.” (ADAMIKNÉ 2000: 128).

⁴⁰ A lenizáció, mint a neve is mutatja, gyengülési folyamat, ezért kevéssé valószínű, hogy pl. egy intervokális *v* approximánsból β f r i k a t í v a keletkezzen, ellenben a [v] tovább gyengülhet [w]-vé (vö. BÁRKÁNYI–KISS 2006: 302).

a románból hanghelyettesítés nélkül⁴¹ átvett kölcsönszavak [w]-jei is megerősíthették.

3.3.6. Összességében azt mondhatjuk, hogy ugyan semmi biztosat nem tudunk a sztenderd labiodentális ν -tól eltérő ejtésű, a gyűjtők által β -vel (w -vel) vagy γ -vel jelölt ν -féle hangok pontos hangszínéről, képzési helyéről, de bilabiális spiráns β gyaníthatólag nincs közöttük. (A nyelvjárások labiális réshangjainak további kérdéseire az „5.1. A magyar nyelvjárások és az ómagyar bilabiális β ” fejezetben a 41–50. oldalon még visszatérünk.)

⁴¹ A romániai magyar nyelvjárásokban, így a moldvai csángóban is, „a kölcsönszavakkal együtt nagyon gyakran meghonosodik egy-két az illető nyelvben szokatlan, gyakrabban hallott hang is” (MÁRTON 1942: 5). Például a „román nyelvi hatás mintegy 20 hanggal bővítette a csángó nyelvjárás hangrendszerét” (MÁRTON 1969: 89; ld. még MÁRTON 1965). A legtöbb efféle hang „nagyobbára csak román kölcsönszókban vagy románból visszakölcsönzött szavakban fordul elő” (GÁLFFY 1964a: 40).

4. Az ómagyar bilabiális β

4.1. Az ómagyar bilabiális β előzményei

4.1.1. Az ómagyar bilabiális β -t a szakirodalom egyöntetűen az ősmagyar β folytatásának tekinti (BÁRCZI 1958a: 113). BENKŐ szerint „az ősmagyarban valószínűleg minden nyelvjárástípusban β -s volt a kiejtés, s a v hang ismeretlen volt. Mindez annyit jelent, hogy honfoglalás előtti jövevénytiszavakban nemcsak az idegen nyelvi β -t, hanem az idegen nyelvi v -t is β -vel vettük át” (1957: 77).

4.1.1.1. A kutatók szerint az ősmagyar nyelv β hangjai végső soron az uráli/finnugor alapnyelvi β -kből származnak, és számukat az idők folyamán a p -ből és m -ből spirantizációval létrejött β -k is szaporították (HAJDÚ 1981: 114), továbbá „a szóbelseji $*-k-$, $*-\gamma-$ (sőt $*-\eta-$)-nek is hasonló fejleményei lehetnek” (HAJDÚ 1966: 107; BÁRCZI 1958a: 113). Az ősmagyarra rekonstruált β egykori meglétét mind a régebbi (BÁRCZI 1958a: 110, 113, 1967: 101, 102, KÁLMÁN 1965: 390, 392), mind az újabb hangtörténeti irodalom (E. ABAFFY 2003: 116, 118, 120, 122, GERSTNER 2018: 106, 109) biztos tényként közli, jóllehet az előzményének tekintett ugor-finnugor-uráli β hangtani mivolta sem kérdőjelek nélküli, nem igazán tudhatni, milyen képzésű hang volt ez az alapnyelvi β . KÁLMÁN BÉLA bilabiális frikatívaként említi (1965: 386), és w -vel jelöli,⁴² HAJDÚ PÉTER annyit mond róla, hogy „ w = bilabiális v (= β)” (1966: 152, 1981: 191), az UEW. definíciója szerint pedig a w hang bilabiális spiráns (IX). Alapvetően tehát mindenki egyetért abban, hogy a β spiráns (más terminussal frikatíva) volt. A p -vel zárkorrelációt alkotó (HAJDÚ 1981: 109) β -ről azonban elég nagy biztonsággal kijelenthetjük, hogy spiráns (frikatíva) semmiképpen sem lehetett, mert ez a β -vel (w -vel) jelölt hang nem lehetett obstruens⁴³ mássalhangzó,⁴⁴

⁴² A finnugor átírás jelölésének problémáiról ld. a 12–13. oldalon.

⁴³ Az obstruensek (zörejhangok) és a szonoránsok (zengőhangok) közötti különbséget a hangtörténeti kutatások érdemtelenül és érthetetlen módon figyelmen kívül hagyták és hagyják, pedig ez az egyik legfontosabb mássalhangzórendszer-szervező jegy, ami az alapnyelvek korától napjainkig meghatározza konzonánsaink viselkedését. Az obstruensek és a szonoránsok tulajdonságairól és különbségéről ld. Kis 2014a (98–104, 2016: 26).

⁴⁴ A obstruens frikatívaként számontartott szonoráns approximánsok gyakran okoznak nyelvtörési anomáliákat más nyelvekben is (CSER 2002: 75–76), elég egyértelműen látszik, hogy ezek többsége nem zörejhang, pusztán tévesen odasorolták (erről ld. a 21. oldalon írottakat), vagy egyszerűen nem választották szét a leírásban az obstruenseket és a szonoránsokat, hanem együttesen réshangként tartották számon, mint ez szokás volt a magyar hangtanokban is (vö. PAPP 1966: 95, KASSAI 1998: 116).

ugyanis az obstruens hangok elsődlegesen, jelöletlenül⁴⁵ mindig zöngétlenek, zöngés obstruensek csak akkor tűnnek fel a nyelvekben, ha az adott hangrendszerben megtalálható zöngétlen megfelelőjük is. (Ezt tökéletesen példázza az uráli/finnugor alapnyelv és az összes finnugor nyelv története.) A hangok együttes előfordulása ugyanis, mint már említettük, nem véletlenszerű, a képzési mód szerinti osztályok között implikációs viszonyok állnak fenn, ezért „nincsenek zöngés réshangok egy olyan rendszerben, amelyből hiányoznak a zöngétlen réshangok” (CSER 2002: 70). Ennek értelmében egy olyan hangrendszerben, amelyik nem tartalmazza a bilabiális zöngétlen φ spiránst (márpedig ezt egyik előzmény alapnyelvünkről sem feltételezhetjük),⁴⁶ nem fordulhat elő ennek zöngés párja, a bilabiális zöngés β sem. Bilabiális φ híján majdnem teljes bizonyossággal kijelenthető, hogy bilabiális zöngés β spiráns/frikatíva sem lehetett meg a magyar nyelvben és előzményeiben.

4.1.1.2. Mit örökölhetett akkor az ómagyar nyelv, amelyikben vitathatatlanul, az írott nyelvtörténeti adatok által is bizonyítottan létezett valamilyen ν -féle hang a mai labiodentális ν előzményeként?

Először is abból kell kiindulnunk, hogy mivel sem az ősmagyar kor kezdetén, sem az ezt megelőző nyelvtörténeti korszakokban nem volt a magyarban és előzményében labiális zöngétlen réshang (sem φ , sem f), a réses képzésű zöngés labiális hangnak $s z o n o r á n s n a k$ kellett lennie, a szonoránsok között ugyanis — az obstruensekkel ellentétben — a zöngések az elsődleges, jelöletlen hangok.

4.1.1.2.1. Amennyiben ragaszkodunk ahhoz az elképzeléshez, hogy a keresett előzmény egy két ajakkal képzett hang volt, akkor a bilabiális zöngés spiráns β (az IPA jelölésével: $[\beta]$) helyett először is egy bilabiális zöngés approximáns $[\beta]$ -t feltételezhetünk. Ezt a világ nyelveiben egyébként nagyon ritka (ld. a 17–18. oldalon)⁴⁷ hangot a finnugrisztika és a magyar hangtörténet szakirodalmában nem szokta említeni, az egyes finnugor nyelvek bilabiális réshangjai kapcsán se került szóba sohasem azon egyszerű okból, hogy a mássalhangzók között nem

⁴⁵ Az univerzális jelöltségi hierarchiáról, valamint az implikációs és rétegződési törvényről ld. a 23. lábjegyzetet a 19. oldalon.

⁴⁶ A bilabiális zöngétlen φ spiráns feltevése csak azokban a hangváltozásokat rendkívül mechanikusan elképzelő magyarázatokban (ld. még a 87. lábjegyzetben írottakat a 60–61. oldalon) kerül elő, amelyek a nyelvi változásokat egyedül apró lépések sorozataként tudják elképzelni, ezért olyan kitalált, a hangtani realitásokat rendre figyelmen kívül hagyó fonetikai képtelenségeket rekonstruálnak, mint a kh , ph , dzs' stb., vagy éppen a bilabiális φ . Ezen eljárás eredménye azonban nem egy kikövetkeztetett hangrendszer lesz, hanem egy „óriási lomtár, amelyben módszertelen hasonlításaink »eredményeik« hevernek” (LAZICZIUS 1932: 88).

⁴⁷ Lehetséges, hogy a $[\beta]$ sokkal gyakoribb annál, mint ahogy ezt az adatbázisok mutatják, ugyanis könnyen elképzelhető, mint ezt már több helyen is említettük, hogy egyes nyelvek leírásában az approximáns $[\beta]$ -t frikatíva $[\beta]$ -ként jelölték (erről ld. a 21. oldalon és a 44. lábjegyzetben írottakat).

különböztetik meg a zörejhangokat és a zengőhangokat (ennek messzevezető következményeiről ld. KIS 2014a: 98–117), jóllehet szonoráns volta miatt a [β] előfordulása az alapnyelvi vagy a korai magyar hangrendszerekben a spiráns [β]-vel szemben legalábbis elképzelhető.

4.1.1.2.2. A másik bilabiálisként leírt szonoráns hang a finnugor átírásban *w*-vel jelölt félhangzó (finn terminussal *bilabiaalinen puolivokaali*) lehetne. Ez a szemivokális fonetikailag nem azonosítható egyértelműen, mert ha bilabiális, akkor akár az előbb említett [β] approximánssal is azonos lehet, ha viszont labiális szemivokális, akkor leginkább az *u*-ra gondolhatunk, amit az IPA labiálisveláris (labioveláris) félhangzó [w]-ként tart számon. (Erről ld. még a 9. lábjegyzetben írottakat a 14. lapon.) Bonyolítja e hang azonosítását az is, hogy a *w* jel a finnugrisztikában gyakran az obstruens β-t jelöli,⁴⁸ vélhetőleg azért használva a *w* betűt a β helyett, mert az előbbi könnyebben gépelhető.⁴⁹ Nagyon sokan az obstruens β-vel azonos hangként tekintenek a *w*-re.⁵⁰ Az UEW. például bilabiális spiránsként (ném. *bilabial Spirant*) írja le a *w*-t (IX), de az UEW. rekonstrukcióit használó BAKRÓ-NAGY MARIANNE ezt a *w* hangot már mint (bi)labiális siklóhangot (ang. *labial glide*, *bilabial glide*) említi (1992: 16, 17, 91). BAKRÓ-NAGY kandidátusi értekezésére hivatkozva az ősmagyar mássalhangzórendszer egyébként spiránsokat is tartalmazó leírásában szintén előfordul a glide-ként említett *w* (E. ABAFFY 1994: 424), de egy évtizeddel később ugyanez a szerző ugyanezt az ősmagyar hangot az egyetemi tankönyvben — visszatérve a magyar hangtörténeti hagyományhoz — bilabiális réshangként említi, és β-nek írja (E. ABAFFY 2003: 116, 122).

4.1.1.2.3. További lehetőségként felvehető még, hogy az alapnyelvi és még inkább az ősmagyar labiális réshang nem bilabiális, hanem labiodentális volt. Valójában semmilyen ok nincs, ami kizárná a labiodentális zöngés approximánst

⁴⁸ A különböző finnugor nyelvek leírását forgatva elég határozottan állíthatjuk, hogy a [β]-t, a [β]-t és a [w]-t a különválasztás helyett összekeverik a finnugrisztikában és a hozzákapcsolódó magyar nyelvészetben. KÁLMÁN BÉLA szerint például a bilabiális zöngés réshangot „a nyelvészeti szakirodalomban β, w, u betűkkel” szokták átírni (1956: 21). Az sem kivételes eset, hogy ugyanannak a nyelvnek ugyanazt a hangját hol így, hol úgy jelölik, sőt valamiféle fonológiai alapúnak gondolt egyszerűsítés jegyében el is törlik az egykori gyűjtők által feljegyzett (ki tudja, hallás alapján mennyire pontosan lejegyzett) hangok közti különbségeket.

⁴⁹ Ugyanezen okból használják a *w* betűt a magyar nyelvészetben is, DEME pl. ezt írja: „Az egyszerűség kedvéért olykor ezt a jelet használom β helyett” (1956: 13).

⁵⁰ A β és a *w* keverésére jellemző példa, hogy RÓNA-TAS és BERTA az ugor alapnyelv mássalhangzórendszeréről szólva először a szemivokálisok közé sorolják a *w*-t (2011: 1033), a *w*-ről szóló részt azonban azzal a megjegyzéssel kezdik, hogy a /w/ fonéma egy bilabiális frikatíva, amit β-vel is jelölnek (1034). A korai ómagyar kapcsán a *w*-t a zöngés spiránsok között találjuk munkájukban (1040).

a feltételezhető hangok közül, ennek ellenére újabban⁵¹ a v [u] nem fordul elő sem a finnugrisztika, sem a magyar hangtörténet rekonstrukciójavaslatai között.

4.1.1.3. A v -vel szemben β rekonstruálásának az uráli, illetve finnugor alapnyelvre régi hagyománya van a finnugrisztikában. Az uráli (majd az ebből származó finnugor) alapnyelvi zöngés réshang bilabiálisként való feltevését elsősorban a szamojéd nyelvek hangrendszerei támogatják, hiszen velük szemben a finnugor nyelvek többségében labiodentális v -t találunk, amit HAJDÚ PÉTER azzal magyaráz, hogy a „**PU** * w az obi ugor és cseremisiz kivételével valamennyi finnugor nyelvben v -vé vált, ill. bizonyos helyzetekben (főleg szó belsejében és labiális magánhangzók környezetében) elenyészett” (1966: 107; KÁLMÁN 1956a: 21–22).

4.1.1.3.1. Mivel döntő érvek nincsenek az alapnyelvi β mellett, a mai uráli nyelvek alapján az is felvethető volna, hogy az uráli alapnyelv hangrendszere a v -t tartalmazta, és ebből alakultak ki a szamojéd, valamint az obi-ugor nyelvekben és a cseremisizben a mai β -k, miként természetesen az sem lehetetlen, hogy az egyes alapnyelvekben egyaránt voltak v -t és β -t használó nyelvek-nyelvjárássok is. Ez a probléma a megválaszolhatatlan rekonstrukciós kérdések⁵² közé tartozik, amivel további, vélhetőleg a finnugrisztikán kívülről érkező módszerek, kutatási lehetőségek, szempontok felvetődéséig különösebben foglalkozni nem érdemes, hiszen jelenleg még az is kérdéses, hogy a β vagy w betű a rokon nyelvek élőnyelvi (azaz a 19-20. században lejegyzett) szövegeiben milyen réshangot szimbolizál.⁵³

A problémát nem annyira az uráli, finnugor nyelvek fonetikájából rendelkezésekre álló anyagok, inkább a fonológiai univerzálék és a hangrendszerek általános kérdései alapján végiggondolva hajlok arra, hogy vizsgált hangunkat ne spiránsként, hanem szemivokális approximánsként azonosítsam, amelynek fonematikus lejegyzésére a finnugor átírás w betűje tökéletesen megfelel, már leg-

⁵¹ SZINNYEI a „Magyar nyelvhasználat” 7. kiadásában szókezdő helyzetben * v -t feltételez (1927: 27) a 6. kiadásban javasolt „* v v. * β ” (1920: 30) helyett. Ugyanígy szó belsejében és szó végén a korábbi „* v v. * β ~ * o ” (1920: 49) helyén később már „* \check{v} ~ * v ”-t rekonstruál (1927: 41).

⁵² Mint SZILÁGYI N. SÁNDORTól tudjuk, a rekonstrukción alapuló hipotézisek eleve bizonyíthatatlanok (1999: 346–349), márpedig ha „egy hipotézist nem lehet sem igazolni, sem cáfolni, akkor csak két dolgot lehet tenni vele: elvetni vagy hinni benne” (uo. 347).

⁵³ Leginkább az szűrhető le a szakirodalomból, hogy — akárcsak a magyar nyelvjárásoknál (vö. 26–27) — rokon nyelveink esetében sem lehetünk biztosak a β (w) betű hangértékében, hiszen a különböző leírások nagyon is eltérőnek jelzik ezeket a hangokat. A cseremisizben például BEREZKI a bilabiális réshangot w -vel írja (1989: 20), ez a hang azonban az eredeti forrásokban β , w , μ és b betűkkel is jelölve van (BEREZKI 1989: 24). Súlyos kérdés, hogy a finnugor átírás egyszerűsítése során javasolt w (vö. BEREZKI 1973: 78) mögött valóban bilabiális spiráns β található-e vagy inkább labioveláris (a finnugor átírás szerint bilabiális) szemivokális w . Ugyanez a kérdés felvetődik a vogul és az osztják esetében is, amelyekben szintén nem fonetikai vizsgálatok, hanem az átírás egyszerűsítésének következménye a w jel használata és ennek a bilabiális spiránsként való meghatározása (vö. GULYA 1973a: 102, 1973b: 109).

alábbis akkor, ha nem térünk el önkényesen a jelölési rendszer által megadott hangértéktől, és nem a bilabiális β -vel azonos hangként tekintünk rá. Ez az alapnyelvekre feltehető w hang azonos az IPA által szintén $[w]$ -vel jelölt labioveláris (a finnugrisztikában bilabiálisnak mondott) félhangzóval, miként a finnugor nyelvek gyűjtőinek egy része által használt μ és μ jelek is a $[w]$ szemivokálisra utalnak. Ugyanezt gondolom a szamojéd nyelvek bilabiálisnak jelzett réshangjairól is, vagyis úgy vélem, az érintett uráli nyelvek hangrendszerei inkább w -t tartalmaznak, és nem β -t.

4.1.1.3.2. A fentebb írottakból következően úgy látom, teljes bizonyossággal kizárható az uráli és a finnugor alapnyelvben a bilabiális β $[\beta]$ spiráns megléte, és meglehetősen kicsi a valószínűsége a bilabiális β $[\beta]$ approximáns előfordulásának is.⁵⁴ Velük szemben egy szonoráns labiodentális $[v]$ approximáns és/vagy egy szonoráns labioveláris $[w]$ szemivokális approximáns tartalmazó mássalhangzórendszert tartok inkább elképzelhetőnek. A $/w/$ és a $/v/$ fonéma előfordulása egyazon hangrendszerben ugyan lehetséges (ld. a 4. táblázatban a 19. oldalon), az eddigi kutatások alapján azonban — amelyek fel sem vetették, hogy két v -féle fonémát kellene feltételezzünk az alapnyelvben, miként ilyesmire a mai uráli nyelvekben sincs példa — mégis inkább azt feltételezhetjük, hogy a $[v]$ és a $[w]$ egy $/w/$ vagy egy $/v/$ fonéma variánsaiként fordulhattak elő. Variánsként való együttes meglétük viszont korántsem elképzelhetetlen.

Arra a kérdésre, hogy a $/w/$ és a $/v/$ fonéma közül melyiket használták az uráli és a korai finnugor alapnyelvet beszélők, AUSTERLITZ (1976) és HOCKETT (1985) régebbi, valamint BLASI és munkatársai (2019) újabb kutatásai alapján azt válaszolhatjuk, hogy a több ezer évvel ezelőtti alapnyelvekre vonatkozóan leginkább egy $/w/$ fonéma megléte tűnik elképzelhetőnek, úgy gondolva, hogy ez a $/w/$ fonéma valószínűleg már az ősmagyar kor kezdete (i. e. 1000/i. e. 500, esetleg i. e. 1500, vö. KISS J. 2018: 44–45) előtt $/v/$ -vé alakult.

BLASI és munkatársainak eredményei egyértelműen azt mutatják, hogy a labiodentális réshangok a bilabiálisokhoz képest csak jóval később, a kései neolitikumban vagy még inkább azt követően (nem korábban, mint 6000, inkább 2500–3500 évvel ezelőtt) kezdtek megjelenni a nyelvek hangrendszerében (BLASI et al. 2019), ezért a legkorábbi alapnyelvi időszakra a $/w/$ fonéma inkább feltehető, mint a $/v/$, viszont az is valószínű, hogy a $/w/ > /v/$ változás, melynek idejéről nyilvánvalóan nincsenek adataink, már az előmagyar korban bekövetkezett. A magyar nyelvre vonatkozóan némi kapaszkodót nyújthat a kérdésben ROBERT AUSTERLITZ, aki szerint Európa 1400–2000 évvel ezelőtt „ $[w]$ terület” volt, majd az európai nyelvekben bekövetkezett egy erőteljes $w > v$ változás, és „ $[v]$ területté” vált (1976: 252–253). AUSTERLITZ hagyományos történeti nyelv-

⁵⁴ A bilabiális spiráns kizárásának okáról és a bilabiális approximáns esetleges valószínűségéről ld. a 31–33. oldalon írottakat.

vészeti módszerekkel lényegében ugyanarra az eredményre jutott, mint BLASIÉK paleoantropológusokból, etnográfusokból, történeti nyelvészekből és a beszéd biomechanikájával foglalkozó kutatókból álló csoportja, ezért a $w > v$ változás lehetőségével mindenképpen célszerűnek látszik számolni.

Az alapnyelvi w feltevéssel azoknak az elképzeléséhez csatlakozom, akik — mint például BAKRÓ-NAGY MARIANNE és mások — az alapnyelvek labiális zöngés réshangját (bi)labiális siklóhangként (ang. *(bi)labial glide*) határozzák meg (BAKRÓ-NAGY 1992: 16, 17, 91).⁵⁵

4.1.2. A magyar hangtörténeti szakirodalom — mint erről e fejezet kezdetén már szóltunk — úgy véli, hogy az ősmagyarban labiális zöngés réshangként az alapnyelvből örökölt bilabiális β volt megtalálható, majd ez élt tovább az ómagyarban is. Mindehhez gyakran hozzátesszik, hogy a β az ősmagyar korban kialakult zöngésségi korreláció⁵⁶ hatására az f zöngés párjaként illeszkedett be a más-salhangzórendszerbe (BÁRCZI 1958a: 109, BENKŐ 1980: 76, ABAFFY 2003: 123). Az $f : \beta$ zöngésségi oppozíció azonban súlyos hangtani (elsősorban fonológiai) problémákat vet fel: létezhett-e a magyarban nem homorgán zöngésségi pár?⁵⁷ A válasz elég egyértelműen az, hogy ez egyáltalán nem valószínű.⁵⁸ Túl azon, hogy az ő- és ómagyar $f : \beta$ -n kívül a magyar nyelvben nem találunk példát eltérő képzési helyű, csak zöngésségükben mint disztinktív jegyben eltérő hangok alkotta zöngésségi párra, ilyen aszimmetrikus párok nem igazán fordulnak elő a világ többi nyelvében sem, ugyanis — újfent idézve a CSER ANDRÁS által megfogalmazott fonológiai implikációt — „Egy hangtípus egy adott képzési helyen feltételezi egy másik hangtípushoz tartozó megfelelőjének létét ugyan-

⁵⁵ A w -t BJÖRN COLLINDER is a szemivokálisok között tárgyalja, és nem spiránsként (1960: 115), azonban a w hangértékének megadásakor a β -vel és az u -val is azonosítja: leírása szerint a w a votjákban, az osztjákban és többnyire a lappban nem szótagalkotó u (u), a cseremiszen, vogulban, jurákban, jenyiszeji és kamassz szamojédban frikatíva (β), a szőlkup egyes nyelvjárásaiban pedig u , míg más dialektusaiban a u és a β közötti hang (i. m. 42).

⁵⁶ A zöngésségnek mint disztinktív jegynek a hiánya egykor az egész magyar mássalhangzórendszert jellemezte, hiszen a korai ősmagyarban ismereteink szerint még csak zöngétlen zörejhangok léteztek a zöngés szonoránsok mellett, így zöngés : zöngétlen oppozíció nem lévén a zöngésség mint disztinktív jegy sem létezhetett. A zöngésségi jegy megjelenését (először az explozívánál, később a spiránsoknál és legvégül az affrikátáknál) a zöngés obstruensek feltűnése jelzi (vö. KIS 2014a: 102).

⁵⁷ KÁLMÁN BÉLA szerint ugyan az f és a β (KÁLMÁNNál w -vel jelölve) egy pár volt ugyan, de „nem volt egészen szimmetrikus” (1965: 396), és ez óhatatlanul hangváltozáshoz vezetett, hiszen „Minden nyelv fonémarendszere egyensúlyra és szimmetriára törekszik”, ezért „Ha ez az egyensúly valamely hangváltozás következtében megbomlik, akkor ez a labilis állapot úgy egyensúlyozódik ki ismét, hogy a rendszerbe nem illő hang eltűnik, vagy egy más fonémába beleolvad. Az is megtörténhetik azonban, hogy addig keletkeznek újabb és újabb hangok, míg az új rendszer szabályosan ki nem egészül, és a fonémák új rendszerré nem kerekednek ki.” (uo. 397).

⁵⁸ KOROMPAY KLÁRA például az ómagyar mássalhangzókat felsorolva nem jelöli zöngétlen-zöngés párnak az f -et és a β -t (2006: 342).

azon a képzési helyen, pl. nincs olyan nyelv, amelyben volna **z**, de nincs **s**.” (CSER 2002: 70).⁵⁹

A feltételezett $f : \beta$ korreláció kialakulása ráadásul kronológiai problémákat is felvet. Ismereteink szerint ugyanis a β jóval korábbi a magyar nyelvben az f -nél, hagyományosan már az alapnyelvre is ezt rekonstruálják, az f pedig csak az ősmagyar korban alakult ki spirantizációval, belső fejleményként. Figyelemre méltó, hogy az f még a korai ómagyar korban is nagyon ritka hang (a Halotti beszédben például csak 6-szor fordul elő, míg a v 40-szer),⁶⁰ ráadásul fonotaktikai helyzete erősen kötött, eleinte csak szó elején állt: „a magyarban még a XIII–XIV. századból sem tudunk egyetlen biztos adatban sem szóbeljeji vagy szóvégi f -et kimutatni” (KÁLMÁN 1965: 396; vö. BÁRCZI 1958a: 129, KNIEZSA 1974: 930), a korai jövevényszavainkban rendre p -t találunk az átadó alak f -jeinek helyén (*Izsép ~ Józsep, Kleopás, Luciper, püspök, kaptár*: KÁLMÁN 1965: 396).⁶¹ Elég egyértelmű, hogy az f hangrendszerbeli megerősödése és elterjedése az ősmagyar kor végére, az ómagyar kor elejére még nem zárult le. Ez viszont felveti azt a kérdést, hogy a már meglévő, az f -nél jóval gyakoribb és a rendszerbe régóta és sok szállal beágyazódott β zöngétlen párja miért labiodentális lett. A legkézenfekvőbb magyarázat erre az, hogy azért, mert nem egy bilabiális β , hanem egy az f -fel azonos helyen képzett, labiodentális v volt az a hang, amihez a zöngésségi korreláció rendszerkényszere következtében kapcsolódnia kellett.⁶² És ez

⁵⁹ Teljesen példa nélkülinek semmiképpen sem tekinthetjük az aszimmetrikus zöngésségi párt, hiszen a kirgizben és a pastuban állítólag a β az f zöngés megfelelője (CSER 2002: 73).

⁶⁰ A v napjaink magyar nyelvében is jóval gyakoribb, de a $v : f$ arány a HB.-ben láthatónál kiegyensúlyozottabb. VÉRTES EDIT több kutató eredményeit összehasonlító táblázatában a v átlagos előfordulási gyakorisága 2,06%, az f -é 0,92% (1953: 108), SZENDÉNEL ugyanez 1,92% és 0,77% (1976: 146). Nagyjából ezt a megoszlást láthatjuk a korai ómagyar kori hang- és helyesírás-történeti adatbázis kb. 20 000 elemzett adatában is, melyek között 1863 v (875 szó elején, 988 szó belsejében) és 977 f (951 szó elején, 26 szó belsejében) található. (Az adatokat TÓTH VALÉRIA szíveségének köszönhetem.)

⁶¹ A szó(tag)végi /f/ fonéma kérdéseit MOLLAY a német jövevényszavak segítségével mutatja be rendkívül alaposan (1982: 154–157).

⁶² KÁLMÁN BÉLA azzal magyarázza, hogy a β zöngétlen párja nem az φ lett, hogy ez a hang nem szokott fonéma lenni. Mint írja, tudomása szerint az φ „csak a japán nyelvben önálló fonéma (WENDT, Sprachen. 1961. 165), általában pedig csak a w [= β] zöngétlen variánsa. A φ alig hallható, és éppen ezért [!] fonémának hangtani változások alkalmával is csak rövid átmeneti időre alkalmas (vö. MARTINET i. m. 122)” (1965: 392). Ez az okfejtés nem igazán állja meg a helyét. Bár az φ valóban viszonylag ritka a világ nyelveiben, mint a 17–18. lapon láthatjuk, a PHOIBLE adatbázisában alapváltozatként 141-szer fordul elő, míg az f 1054-szer, de ugyanez igaz a β -re is, ami 281-szer, a v pedig 660-szor. Azaz az φ fonémakénti létezése nem egyedi eset (a japán mellett a maoriban vagy a bengáliban is megvan), és a β -vel együtt is megtaláljuk a PHOIBLE szerint 16 nyelv hangrendszerében (ld. a 4. táblázatot a 19. oldalon). Az a kijelentés, hogy az φ „alig hallható” hang lenne, minden alapot nélkülöz: nincs lényegi különbség az φ és az f hangzóssága között, amit bárki ellenőrizhet a Glossika Phonics oktatóvideóin: ([Φ] unvoiced bilabial non sibilant fricative: <https://www.youtube.com/watch?v=XTHyCavzOMA>, [f] unvoiced labial non sibilant fricative: <https://www.youtube.com/watch?v=SBkdzOGJPgE>).

a v valószínűleg már az ősmagyar kori $p > f$ spirantizációban is szerepet játszott, azaz már az ősmagyar nyelv labiális zöngés réshangja is labiodentális v volt. Az a változás, ami az ősmagyar/ómagyar labiális zöngés réshang esetében bekövetkezett, nem a képzés helyének bilabiálisból labiodentálissá módosulása ($\beta > v$) volt, hanem a szonoráns / v / fonéma obstruens / v / fonémává alakulása. Ez azonban valódi, tényleges hangváltozást nem jelentett, pusztán a v fonotaktikai pozíciói szaporodtak, illetve allofónjainak száma nőtt, ugyanis a fonetikai okok alapján feltehető szonoráns [v , υ , w] mellé kialakultak az obstruens [v , γ , f] variánsok is (vö. BÁRKÁNYI–KISS 2006: 303, 308). Ilyen értelemben az ómagyar fonémarendszer labiális réshangja ugyanolyan/ugyanaz a / v / lehetett, mint a mai magyar / v /.

4.2. A bilabiális β története a magyar nyelvben

4.2.1. Nyelvtörténetírásunk szerint az ősmagyarból származó bilabiális β hang az ómagyar korban, illetőleg az ómagyar korról kezdődően különböző minőségi és mennyiségi változások következtében eltűnt a magyar nyelvből. (Ezektől az alább felsorolt változásokat és hangtörténeti háttérüket az 5. fejezetben részletesebben is szemügyre veszem, és szándékaim szerint rávilágítok, hogy az egyes jelenségek magyarázatához nincs szükség a bilabiális β feltevésére.)

4.2.1.1. Az egyik minőségi változás a képzés helyének eltolódása, a dentilabializáció volt, amikor is a bilabiális β „messze túlnyomóan a legtöbb esetben v -vé változik” (BÁRCZI 1967: 117; 1958a: 127). E. ABAFFY hozzáteszi, hogy szókezdőként a β -ből szinte kivétel nélkül v lett, és a $\beta > v$ változással egy új fonéma keletkezett a magyar nyelvben (2003: 303).

4.2.1.2. A másik út a feltételezett β történetében a kiesés lehetett. A jelenség hangzóközi helyzetben már az ősmagyar korban megkezdődött — mondják a kérdés kutatói —, majd folytatódott az ómagyar korban is ($-\beta- > \emptyset$), és különösen gyakori volt u és \ddot{u} után: 1055: *cues* 'köves', *tue* 'töve', *luazu* 'lovász' (BÁRCZI 1967: 129; 1958a: 128). Emellett előfordulhatott kiesés ($\beta i- > i-$) a szavak elején is (HB. *vimagguc* > *imádjuk*, uo.). A β protetikusan kiesését E. ABAFFY kivételesen mondja (2003: 303), BÁRCZI szerint viszont gyakori volt (1958a: 127). Meg kell említeni még, hogy mássalhangzó után is kieshetett a β (1211: *Balanus* 'Bálványos', 1263: *Asantu* 'Ásványtő', uo. 129–130).

4.2.1.3. A β eltűnésének harmadik fajtája a magánhangzóvá válás, amikor a szóvégi vagy a szótagzáró β „vokalizálódik u , \ddot{u} -vé, ez pedig a megelőző magánhangzóval labiális (u , \ddot{u}) utótagú kettőshangzót alkot”: ősm. **kiβi* > óm. *kiū* 'kő', szl. *postavъ* > óm. **posztāu* > *posztó* (BÁRCZI 1967: 116; 1958a: 128–129, E. ABAFFY 2003: 301–302).

4.2.2. Az idők folyamán a magyar nyelvből különböző módokon kiveszett β eltűnésnek ideje a hangtörténet magyarázata szerint vitatott, a „ β változásával

kapcsolatos — különösen kronológiai jellegű — megállapításokat igen nehézze teszi az, hogy jelölése a nyelvemlékekben azonos a később (éppen a β -ból keletkező) ν hang jelölésével” (E. ABÁFFY 2003: 303).

BÁRCZI a $\beta > \nu$ változás kezdetét a 12-13. századra teszi (1967: 114), és úgy gondolja, hogy a 13. század volt a $\beta > \nu$ változás „döntő szakasza” (uo. 117), a 14. század végéig pedig a nyelvterület nagyobb nagyobb részén a β már ν -vé vált (1958a: 127). A β vokalizációja viszont már a honfoglalás előtt, az ősmagyar korban is nagyon előrehaladott volt BÁRCZI szerint, és ez a folyamat a 12. század végéig be is fejeződött (uo. 116).⁶³ A β intervokalikus kiesése szintén az ősmagyar korban kezdődött, majd aztán az ómagyarban is folytatódott.

A $\beta > \nu$ tendencia E. ABÁFFY szerint is a 12-13. században indult meg, azonban úgy gondolja, hogy ez napjainkig se fejeződött be teljesen, mert néhány nyelvjárásban még ma sem általános a labiodentális ν (2003: 303).

KÁLMÁN BÉLA kissé későbbre teszi a $\beta > \nu$ változás megindulását. Abból indul ki, hogy mivel „a XV. századig az f korlátozott felhasználhatóságú fonéma volt, vagyis csak szó kezdetén fordulhatott elő”, ebből a tényből „nagyjából meg is tudjuk határozni a $w > \nu$ változás korát. A változás megindulhatott korábban is, hiszen az f - w pár nem volt egészen szimmetrikus [...]. Addig azonban nem is kellett a ν -nek mint variánsnak kialakulnia, míg az f nem kerülhetett szó végére. Mihelyt azonban szó végén is előfordulhatott, rögtön megvolt a lehetősége a ν önálló fonémává változásának vagy a $w > \nu$ változásnak [...]. Ha tehát már előfordult a *csűf banya* (olv. *csűv banya*), *öt rőf damaszt* (olv. *öt röv damaszt*), *dőfd belé* (olv. *döv belé*), akkor — ha ritkán is — a ν mint az f zöngés variánsa előfordult, és így bizonyára siettetta a $w > \nu$ hangfejlődést, amely valószínűleg nyugatról haladt kelet felé, és a XVI. század körül nagyjából befejeződött” (KÁLMÁN 1965: 396).⁶⁴

⁶³ Vö. „nagyon valószínű, hogy ez még ekkor [a Halotti beszéd idejében] nyugaton is bilabiális β volt [...], de nem lehetetlen, hogy labiodentális változata, mely nyugat felől terjedt, már 1200 körül is jelentkezett” (BÁRCZI 1982: 29).

⁶⁴ A szóvégi f -eknek a ν történetében játszott szerepéről a ν fonológiai kétarcúsága (a zöngéségi hasonulásban látható kétféle viselkedése) kapcsán SZILÁGYI N. SÁNDOR részletesen ír. Magyarázata szerint „a mai ν -k két különböző történeti előzményre vezethetők vissza. Legnagyobb részük a $w > \nu$ hangváltozás eredménye. A w [zöngés] volt, nem [+zöngés] (vagyis nem az f zöngés párja volt), és ezt funkcionálisan a hangváltozás sem érintette. A w tehát nem vehetett részt a zöngesség szerinti hasonulás szabályának kialakulásában, és ezt sem érintette a hangváltozás. (Ilyen hasonulásokra nagyobb mennyiségben csak azután lett lehetőség, miután a tővégi rövid magánhangzók lekoptak, ugyanis csak ezáltal vált lehetővé, hogy zöngés és zöngétlen mássalhangzók sokféle kombinációban egymás mellé kerüljenek, de a w akkor még valószínűleg w volt, és szó végén nem is fordult elő. A *hív* és hasonló későbbi elvonások, a toldalék nélküli *név* meg azért valószínűtlen abban az időben — hacsak nem valamilyen glosszáriumba kellett, nem beszédbe —, mert akkor még a magyarok nem voltak úgy hozzászokva ahhoz, mint manapság, hogy az ilyesmiről abszolút módon beszéljenek, hanem inkább csak valakinek vagy valaminek a *nevéről* mondtak valamit, tehát a w nem kerülhetett szóvégre, mivel ez a szó mindig toldalékot kapott.) A w -nek

4.2.3. A $\beta > \nu$ tendencia kronológiáját hagyományosan két jelenség segítségével szokás meghatározni: a németből a magyarba került jövevényszavakban található ném. $w > m. b$ és a román nyelv magyar kölcsönszavaiban megfigyelhető $m. \beta > rom.$ labiális vokális hanghelyettesítéssel (E. ABÁFFY 2003: 303). A BENKŐ által megfogalmazott és azóta a példákkal együtt mindenkinél ismétlődő magyarázat szerint a „magyar nyelv német jövevényszavaiban viszonylag gyakori a ném. $\beta > m. b$ megfelelés: ném. *wagenar* > m. *bognár*, ném. *wicken* > m. *bükköny*, ném. *wachter* > m. *bakter*, ném. *will kom* > m. *billikom* stb. Ez arra mutat, hogy e szavak átvételének korában (a *bognár* és a *bükköny* XIV–XV. századi átvétel!) a nyugati magyar nyelvjárástípusoknak legalábbis egy részében már nem volt β ; másképp ugyanis nem lett volna szükség *b*-s hanghelyettesítésre, hanem β -vel vettük volna át e szavakat, s ezek más magyar β -kkel együtt ν -vé dentilabializálódtak volna. A román nyelv sok magyar jövevényszava viszont azt bizonyítja, hogy a keleti magyar nyelvjárástípusokban nagyon sokáig élt a β -s ejtémód, hiszen még viszonylag új, XVII–XVIII. századi átvételekben is β -s magyar alakoknak felelnek meg a román kölcsönzések: rom. *oraş* 'város', *Oradea* 'Várad', *Oaş* 'Avas'. *Timișoara* 'Temesvár', *ormeghie* 'vármegye' stb. (a magyar szóeleji $\beta > \nu$ a rá következő magánhangzó labializálásával tűnt el a románban)” (BENKŐ 1957: 77–78). Ugyanígy magyarázza a jelenséget BÁRCZI (1958a: 127, 1967: 114, 117) és E. ABÁFFY is (2003: 303).

nem volt hosszú mássalhangzó párja, és nem lett az ebből alakult ν -nek sem. A mai ν -k másik része nem a *w*-ből alakult, hanem az *f* végű szavak (*griff*, *gróf*, *ráf*, *sróf* stb.) hasonulások alakjaiban jelent meg, mikor ez az *f* [+zöngés] előtti pozícióba került, ez a ν pedig — mint az *f* párja — nem is lehetett más, csak [+zöngés]. Ez tehát olyan lett, mint bármely más [+zöngés] mássalhangzó, de a szóvégi pozícióhoz volt kötve. Mikor pedig később a *hév*, *hív*, *sav* és hasonló szavakban a tulajdonképpen *w*-re visszavezethető ν -k nem szerves hangváltozás, hanem elvonás következtében szóvégre kerültek, ebben a pozícióban úgy vettek részt a hasonulásban, mint aminek [–zöngés] párja is van (hiszen szóvégen ilyenek voltak), tehát [+zöngés]-ként.” (SZILÁGYI N. 2004: 172).

5. Az ómagyar bilabiális β és a hangtörténet érvei

A magyar hangtörténeti szakirodalom alapvetően négy érvet szokott felsorakoztatni az ómagyar labiális zöngés réshang bilabiális képzése mellett.⁶⁵ Ezek a következők:

- (1) a mai magyar nyelvjárások köznyelvitől eltérő v -féle hangjai, ezek területileg eltérő megoszlása és a szokásostól eltérő viselkedése a zöngésségi hasonulásban,
- (2) a β (v) vokalizációja és kiesése,
- (3) a $b \sim \beta$ ($> v$) hangvált(ak)ozás, illetve -megfelelés (különösen a német eredetű jövevénytiszavakban látható ném. $w \sim m$. v hangmegfelelések), és
- (4) a román nyelvbe bekerült egyes magyar jövevénytiszavak tanúsága.

5.1. A magyar nyelvjárások és az ómagyar bilabiális β

5.1.1. A $\beta > v$ dentilabializációjának a témakör szakirodalma szerint nemcsak időbeli, hanem térbeli, azaz nyelvjárási megoszlása is volt, sőt van.

BENKŐ véleménye szerint „a $\beta > v$ változás valamikor a XII–XIII. század táján indulhatott meg a nyugati részekben, és e gócból lassan haladt kelet felé. Az ómagyar nyelvjárások korának második felében tehát meglehetősen erős $\beta \sim v$

⁶⁵ Az EMIL PETROVICI előadása utáni vita során előkerült egy ötödik érv is, ez azonban végül nem vonult be a β melletti érvek sorába. BENKŐ LORÁND említi meg hozzászólásában (1956: 23) azt a néhány évvel korábban tett megfigyelését, hogy a „Szárászon lakó pusztinai székelység nyelvében a v az előtte álló bilabialis zárhangokhoz: a p -hez és a b -hez minden esetben teljesen hasonul. E hasonulásra a következő adatokat jegyeztem föl: *te lyánka, be szép pagy; be szép pótál; szép pásznat szævæk belælle; Pécs nagyab báras min Domboár; küssëbb bagy te tællem; nagyab bagyok; szëb birág; job básár vót; job bót otan* (otthon); *job bóna*. — Egyéb más-salhangzók után azonban a v s o h a s e m hasonul teljesen a pusztinaiak beszédében. Ez a jelenség megint olyan egyöntetűen érvényesül minden esetben, hogy még a $-val$, $-vel$ határozórag v -je is megmarad: *kézvel, késvel, szekervel* stb. A p és a b után természetesen végbemegy a $-val$, $-vel$ v -jének teljes hasonulása, s ezáltal az az érdekes helyzet áll elő, hogy *kézvel : lábbal* alakok élnek egymás mellett.” (BENKŐ 1953: 524).

BENKŐ három évvel később az (egykori) β bizonyítékaként hozza fel ezt a nagyon ritka, a nyelvatlasz gyűjtése során sem adatolt hasonulást (IMRE is csak BENKŐT idézi, 1971: 265–266), amire további példákat csak a BERZE NAGY JÁNOS „Hevesmegyei népmesék” című kiadványát ismertető SIMONYI-nál talál, aki azt írja, hogy „a van ige v -je »hasonul« a megelőző mássalhangzóhoz, nevezetesen b -hez és p -hez; *rosszabb-bót* eh. rosszabb vót (217), *szép-pót* eh. szépvót (56, 241), *nap-pót* (89), *szép-pagyok* (214) stb. Így: el van *csappa* eh. csapva (230). Ellenben pl. *nem vótam* (241)” (SIMONYI 1913: 367).

Mivel azonban — mint maga BENKŐ írja korábbi cikkében — nyilvánvaló, hogy „mindkét területen egymástól független nyelvjárási különfejlődésről van szó”, és hogy a „jelenség föltehetően újabb keletű, hiszen nyelvtörténeti adatot nem ismerünk rá, és elterjedési területe is szűkkörü” (1953: 524), ezt a jelenséget nem lehet az ómagyarrá feltételezett bilabiális β -vel összefüggésbe hozni.

nyelvjárási kettősség volt a magyarban; a *v*-s ejtémódot jórészt nyugati, a *β*-s ejtémódot jórészt keleti nyelvjárástípusok képviselheték” (1957: 78). BENKŐ úgy gondolja, hogy nyugaton a 14-15. században már lezárult a *β* labiodentális vá-lása,⁶⁶ keleten azonban még a 17-18. században sem ért végére a folyamat (i. m. 77–78). E. ABAFFY kissé módosítva BENKŐ időhatárait úgy véli, hogy nyugaton a 14. században tűnhetett el a *β*, a keleti nyelvjárásokban pedig a 16-17. században még létezett, sőt néhány keleti nyelvjárásban még ma is létezik ez a hang (2003: 303).

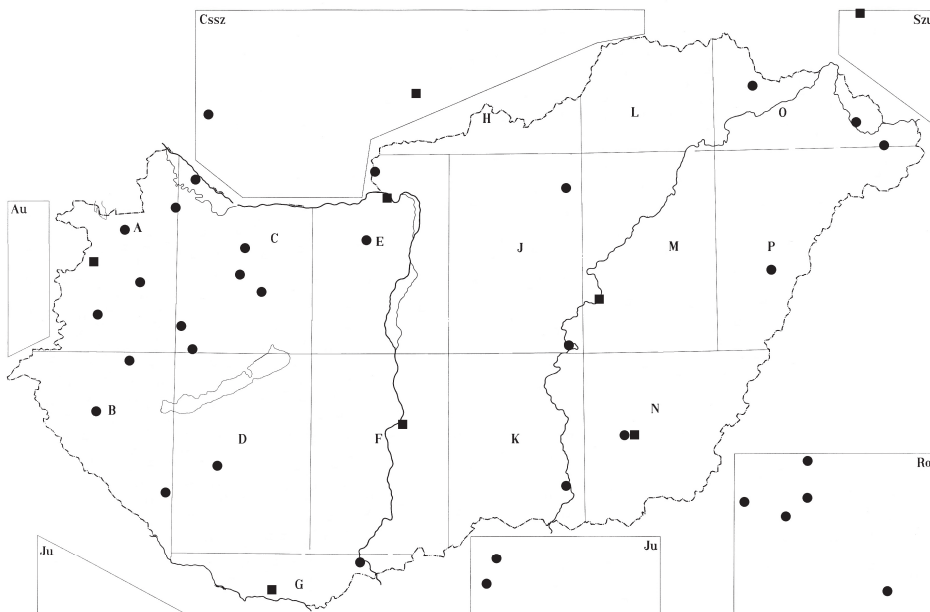
5.1.2. Bár a sztenderdtől eltérő ejtésű nyelvjárási *v* és *f* változatok valódi hangszínéről, tényleges artikulációjának módjáról csak a gyűjtők impresszionisztikus megfigyelései állnak rendelkezésünkre, és ennek következtében nem tudjuk, hogy a magyar nyelvjárások ezen hangjai miben térnek el a szokásos labiodentális képzéstől (vö. a „3.3. A *v*-féle hangok a magyar nyelvjárásokban” fejezetben írottakkal a 26–30. oldalon), érdemes megnézni a bilabiálisnak vagy labializáltnak jelölt *v*-féle hangok területi elterjedtségét; elsősorban azért, mert ha helyes a hangtörténet azon vélekedése, miszerint az ómagyar *β* > *v* változás nyugatról keletre terjedt (DEME 1956: 10, BÁRCZI 1967: 114, 117, E. ABAFFY 2003: 303), akkor azt feltételezhetjük, hogy a keleti nyelvterületen (még) találkozhatunk a *β*-vel,⁶⁷ ellenben ilyen hangok a nyugati nyelvjárásokban (már) nem fordulnak elő. A helyzet azonban nem egészen ez. Való igaz, hogy a *β*-ket nagyobb számban figyelték meg a kutatók a legkeletibb magyar nyelvjárásokban, elsősorban a moldvai csángók beszédében (amit nehéz lenne nem a román *w* hatásával magyarázni), azonban a magyar nyelvjárások atlaszának adatai korántsem mutatnak arra, hogy egyértelműen *β/γ* nélküli régiókról beszélhessünk.

5.1.2.1. IMRE SAMU vizsgálata szerint „Mai nyelvjárásainkban a *β*, *γ* változat elsősorban magánhangzóközi helyzetben fordul elő; pl.: A-3: *kőves*, 20: *neβet*, A-24 : *nyáβoG*, B-6: *kutkáβo*, (de Au-2: *kutkába*, 4: *kutkábo*), B-36: *szivük*, C-21: *szifők*, C-1: *fűves*, 7, 16: *küβes*, 19: *küβes*, E-1: *fűβet*, 6: *fűves*, J-10: *kővel*, K-12:

⁶⁶ BENKŐvel ellentétben LŐRINCZ JENŐ levéltári adatok alapján úgy látja, hogy a Dunántúl déli és délnyugati részén a 17. század közepén — ha csak igen ritkán is, de — még ejthettek bilabiális *β* hangot (1961a: 82).

⁶⁷ E. ABAFFY szerint néhány nyelvjárásban nem is vált általánossá a labiodentális *v* (2003: 303). Nem tudom, ez a kijelentése pusztán a pontatlan fogalmazásnak tulajdonítható-e, vagy esetleg E. ABAFFY szó szerint értette BENKŐ azon kijelentését, hogy a „keleti magyar nyelvterületen még ma is több nyelvjárástípusban *β*-zó a kiejtés” (1957: 78), és valóban úgy gondolta, hogy a keleti magyar dialektusokban ma is túlnyomó többségben élnek az ómagyarból eredeztethető bilabiális *β*-k. Mindenesetre nem árt leszögeznünk (mint ezt hamarosan látni fogjuk), hogy nincs olyan magyar nyelvjárás, amelyikben ne a *v* lenne az általános. A kutatók pusztán azt jegyezték fel, hogy a *β* a „*v* variánsaként ma is hallható számos (főleg keleti) nyelvjárásban” (KÁLMÁN 1965: 396; 1956: 22–23, BÁRCZI 1958a: 110), de még véletlenül se említi senki, hogy a bilabiális ejtés lenne a gyakoribb, vagy pláne a kizárólagos.

hamuβā, N-5: saβó, nyáβoG, O-5: kűbel ~ kűyel, iyott, O-16: hamuβāl, 17: hamuβal, iβott, P-15: iβutt, Cssz-6: küβes, Ju-3, 7: küyēs, Ro-3: köβes, 5: nyáβoG, 7: faβágo, 10: köβök, nyőβi, 21: fűyēt stb. Megtalálható azonban msh. után is; pl.: A-6: tetβes, B-19: kümβes 'kőműves', C-18: tetβes, D-23: zárva, G-12: kutkámva, J-23 ekerszarβa stb. (de Au-2: ekiszarβa, ekiszarB, 3: ekiszaroB, 4: ekiszarβa).⁶⁸ | Az *f* hasonló jellegű ejtése ritkábbnak látszik ugyan, de szintén több adatot találunk rá; pl.: A-9: φü, E-5, M-16: ekeφej, N-5: ekeφej, Cssz-16: ekeφő, Szu-1: φüvfet, F-6, G-7: hámfα, N-5 : hámfα, baromφi.” (IMRE 1971: 295–296).⁶⁹ Mindezen adatok térképre vetítve ezt a képet mutatják:

I. térkép: A sztenderd labiodentálístól eltérő *v*-féle hangok előfordulása a MNyA.-ban (IMRE 1971: 295–296 nyomán)

- β és γ
- φ és ɸ

⁶⁸ Rendkívül figyelemre méltó, hogy IMRE SAMU adatai szerint a labiális/labializált/bilabiális *β*, *γ*, *φ*, *f* hangok kivétel nélkül magánhangzó előtt fordulnak elő. Lényegében ugyanerről számol be DEME LÁSZLÓ és BENKŐ LORÁND is WICHMANN csángó szótárára és saját megfigyelésükre támaszkodva (DEME 1956: 13, BENKŐ 1956: 23). Ez alapján úgy tűnik, hogy a szokásos labiodentálístól eltérő képzésű *v*-k következetesen az approximáns [v] helyén jelentkeznek, ezért feltételezhető, hogy a nyelvjárási *β*, *γ* hangok is approximánsok. (Ld. még a 72. lábjegyzetben írottakat.)

⁶⁹ FODOR KATALIN a bodrogközi Cigádon figyelt fel a *v* és az *f* bilabiális ejtésére (1975). KÁLMÁN BÉLA Nagyivánban (1956: 23), BENKŐ LORÁND Tiszakerecsenyben (1956: 23) jegyzett le *β*-s alakokat.

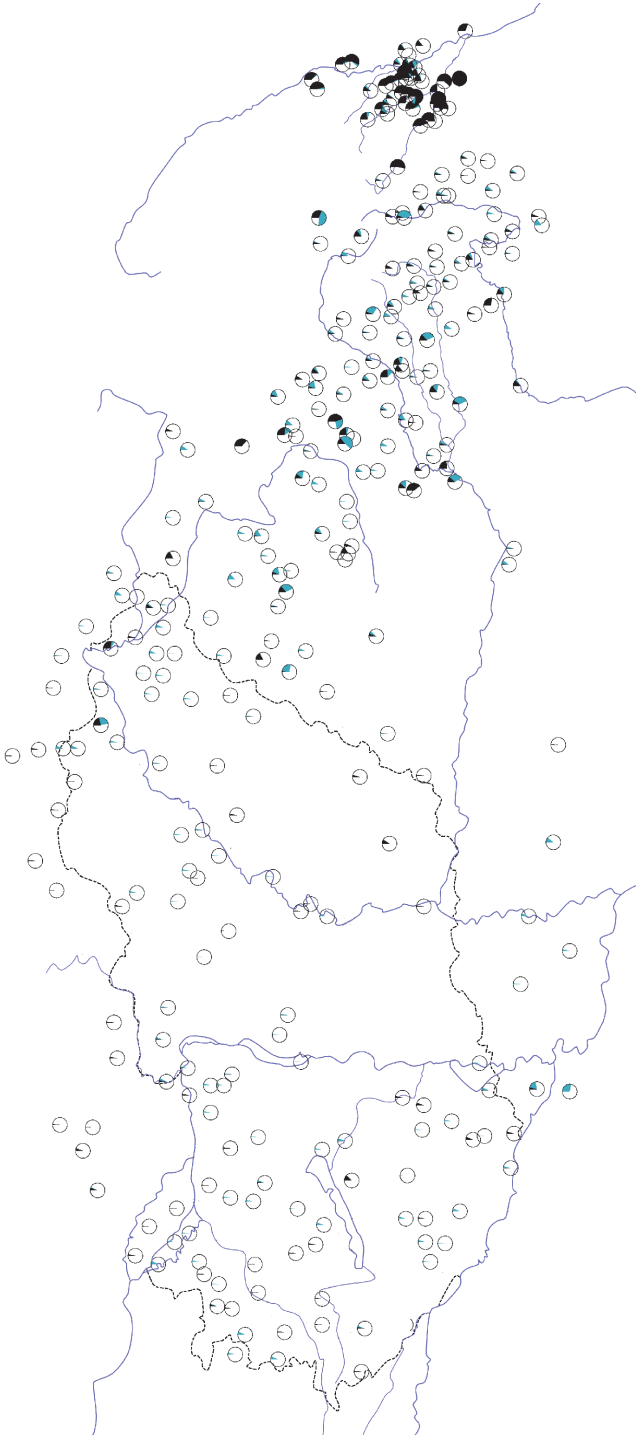
A jelenség, mint az 1. térképen láthatjuk, nem mutat jellemző területi megoszlást, vagy ahogy IMRE SAMU fogalmaz: „A v és az f bilabiális ejtése mai nyelvjárásainkban eléggé sporadikus jellegű, s nem köthető még csak megközelítő határozottsággal sem valamely területhez” (1971: 296). IMRE SAMU térképre vetített példái azt mutatják, hogy szerte a magyar nyelvterületen található a „szokásos” labiodentálistól eltérően képzett v -féle hangokat. Korántsem mellékes azonban, hogy a β -k és a γ -k jól érzékelhetően jelen vannak a nyugati nyelvterületen is, sőt a Dunántúlon sokkal inkább előfordulnak, mint a Duna-Tisza közén vagy a Tiszántúlon, ami nemcsak ellentmond a hangtörténet nyugatról keletre terjedő $\beta > v$ változást feltevő elképzelésének, de cáfolja is azt.

5.1.2.2. Az 1. térképen látható megoszlás azonban némiképpen csalóka, ennél sokkal pontosabban mutatja a β -k és γ -k helyzetét a VARGHA FRUZSINA SÁRA által a MNyA., a RMNyA. és a MCsNyA. adatai alapján készített 2. térkép,⁷⁰ ez ugyanis azt is megmutatja, hogy a v -k különböző előfordulásai között *m i l y e n a r á n y b a n* jegyeztek le a gyűjtők a sztenderd labiodentális v -től eltérőnek érzékelt labiális spiránst. Nem szabad ugyanis szem elől téveszteniünk — mint VARGHA FRUZSINA SÁRA írja egyik levelében —, hogy ami „az atlaszokban le van jegyezve, az impresszionisztikus, mint minden lejegyzés, nem jelent tehát semmit, ha egy kutatóponton elvéve előfordul a β . Jó támpont lehet viszont a gyakoriság: ahol viszonylag gyakrabban fordulnak elő β -k a lejegyzésben, ott feltehetőleg valóban más a v ejtése, és ezt a más ejtést a lejegyző is már időnként érzékeli, illetve rögzíti. Egyfajta statisztikai szemlélet tehát segíthet minket abban, hogy megbecsüljük a kérdéses hangféleség fonetikai minőségét, biztosat viszont csak célzott fonetikai kísérletekkel mondhatnánk.”

A 2. térképen már valóban jól látszik, hogy helyes a kutatók benyomása, miszerint a keleti magyar nyelvjárásokban (minden bizonnyal román hatásra, vö. a 29–30. oldalon írottakat) gyakoribb a β . Azt azonban az adatok korántsem igazolják, hogy $\beta > v$ változás (ha volt ilyen egyáltalán) valóban nyugatról terjedt kelet felé, hiszen a β -k és a γ -k a nyugati nyelvterületen is sokfelé előfordulnak.

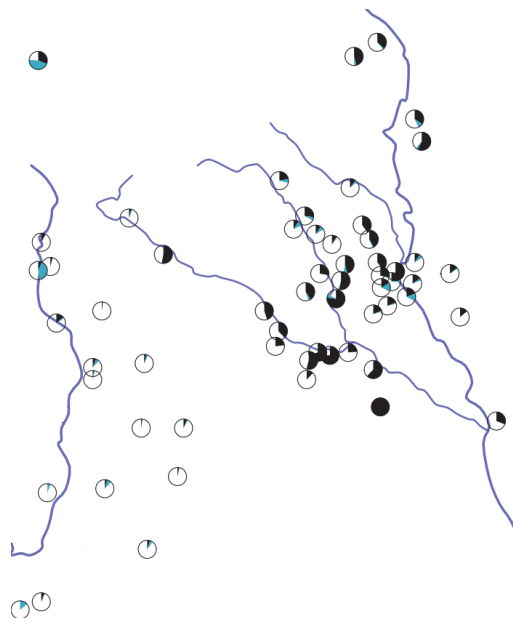
Mindettől függetlenül az tény, hogy a legkeletibb nyelvjárásokban, elsősorban Moldvában, van egy olyan v -szerű hang, amely jól érzékelhetően eltér a köznyelvben és más dialektusokban ejtett v -ktől. Ezt a jelenséget régóta ismerjük, bőven találunk rá adatokat WICHMANN szótárában (1936) éppúgy, mint a legújabb „A moldvai magyar tájnyelv szótára”-ban (MoldvTnySz.), bár ez utóbbiban lényegesen kevesebb w -s adatra bukkanni, a w -vel kezdődő utalószavak száma például csak öt: *wak ~ wok, wákkog, wala, wöw, wuszka* (I/2: 503), de a v -s szócikkekben akadnak még továbbiak is: *wárosz, wárász* (I/2: 467), *wóna, wolt, wót* (I/2: 499), *wornicsél, wornik, wornyik* (I/2: 501).

⁷⁰ A 2. térképen a RMNyA.-ból az informatizált formában meglevő több mint négy kötetnyi anyag (1517 térképlap) szerepel, a MNyA.-ból és a MCsNyA.-ból pedig minden (beleértve a MCsNyA. kéziratos, nyomtatásban még meg nem jelent 3. kötetét is).

2. térkép: A β -k és γ -k előfordulási gyakorisága a nyelvvelvetlásokban (MNyA., RMNyA., MCsNyA.).
A térképet VARGHA FRUzsINA SÁRA készítette. A térkép felhasználátáról ld. a 71. lábjegyzetben irottakat.
(A térkép eredeti, jól nagyítható elektronikus változata megtekinthető a <http://mnytu.d.arts.klte.hu/mnyj/54/w-terk.pdf> címen.)

Arra azonban fel kell hívni a figyelmet, hogy bármennyivel gyakoribbak is a legkeletibb nyelvjárásokban a ν helyén megfigyelt β -k, ezeknek a száma még az őket leggyakrabban használó településeken is messze alatta marad a ν -kének. Arányaiban a legtöbb β -t Práleaában jegyezték le, itt 1411 adatban összesen 40 w -t adatoltak, de a ν előfordulása ezen a településen is jóval gyakoribb, ezeket 171 esetben találjuk meg (VARGHA FRUZZSINA SÁRA szíves közlése).

3. térkép: A β -k és γ -k előfordulási gyakorisága a legkeletibb magyar nyelvjárásokban
A térképet VARGHA FRUZZSINA SÁRA készítette.⁷¹

5.1.2.3. Ezek a β -k és γ -k — mint ezt a VARGHA FRUZZSINA SÁRA által rendelkezésemre bocsátott adatokból megállapíthattam — majdnem mindig magánhangzó előtti pozícióban fordulnak elő, leggyakrabban magánhangzók között, de szó eleji helyzetben is van rájuk példa.⁷² A feldolgozott három nyelvatlaszban

⁷¹ A térképen azok a települések láthatók, ahol legalább egy β -t vagy γ -t adatoltak. A gyakoriság kiszámítása az adatok számához viszonyítva történt. A kutatópontokat jelölő körök azt mutatják meg, hogy ahhoz a kutatóponthoz képest, ahol a β és/vagy a γ előfordulása az adatok számához viszonyítva a legnagyobb, mennyire gyakori a β és/vagy a γ az adott kutatóponton. Ahol a β a leggyakoribb (Prálea), ott a kör teljesen fekete, a többi kutatópont pedig a β gyakoriságának függvényében van kevésbé besötétítve. A településeket jelölő körökben látható *f e k e t e* körcikk a β -ket (vagy w -ket), a *s z ü r k e* a γ -ket jelöli.

⁷² Ugyanezt figyelte meg BENKÓ LORÁND egy tiszakeresenyi (régii Bereg megye) nyelvatlaszgyűjtése során, amikor is egész sor β -t jegyeztett fel, „mindig szóbelseji, hangzóközi helyzetben: *fuβár ~ fuβuár, üβeg ~ R. iéβëg, saβanyu, hüβös, haβas, füβes, füβet, löβök, loβa, szüβë* stb.

összesen 570 településről van adat, ezek közül 289-en van legalább egy találat β -re vagy γ -re. Előfordulási arányukat jól mutatja, hogy az összesen 849 729 nyelvi adatból 1927 esetében jelöltek a gyűjtők a szokásos labiodentálistól eltérő ejtésű ν -t, amelyeket 1262-szer β -vel vagy w -vel jelöltek (a w a RMNyA. kéziratos változatában és a MCsNyA.-ban használatos), 665 adatban pedig γ -t rögzítettek.

Ezek alapján nyugodtan kijelenthetjük, hogy a zöngés labiális réshang főváriánsa a magyar nyelvjárásokban mindenhol a labiodentális ν , aminek *s z o - n o r á n s m e l l é k v a r i á n s a k é n t* előfordulhat valamilyen, a sztenderd ejtéstől eltérő változata is, amit a gyűjtők β -vel (w -vel) vagy γ -vel jelöltek.

5.1.3. A β -k és a γ -k előfordulása, területi megoszlása tehát, mint ez az 1. és a 2. térképen is látható, nem erősíti meg azt az elképzelést, hogy a feltételezett $\beta > \nu$ változás nyugatról keletre terjedt volna. Van azonban még egy érv a nyugatról kelet felé terjedő $\beta > \nu$ változás mellett, mégpedig a ν -nek a nyugati nyelvjárásokban megfigyelhető, a többi dialektushoz képest szokatlan viselkedése a zöngésségi hasonulásban, amit csak a β -nek a ν -vé válásával gondolnak megmagyarázhatónak.

5.1.3.1. Ezen elképzelés szerint a bilabiális zöngés β egy zöngétlen pár nélküli hang volt a magyarban, ezért eredendően nem volt érintett a zöngésségi hasonulásban, a labiodentális ν viszont már az f zöngés párjaként rögzült a hangrendszerben, ezért a zöngésség szerinti hasonulásban is részt vehetett. Mivel a ν viselkedése a zöngésség szerinti hasonulásban felemás, ez azt mutatja az idézett elmélet szerint, hogy az eredetileg nem hasonuló és nem hasonító β hang a labiodentális ν -vé válással hasonulóvá vált, de valamiért (néhány évszázad óta) örzi nem hasonító jellegét a nyelvterület túlnyomó részén. Ellenben ott, ahonnan a $\beta > \nu$ változás elindult, már „volt ideje” a ν -nek a többi frikatívával megegyező tulajdonságúvá alakulnia, azaz hasonuló hangon kívül hasonítóvá is lennie, ezért a változás kiinduló helyén, a nyugati nyelvterületen már előfordulhatnak a sztenderd

Ugyanezek a szavak — nyilván a köznyelvi dentilabialis ejtés hatására — jórészt ν -vel is szerepelnek a jegyzetfűzetben.” (1956: 23). A modvai csángóban — mint PÉNTEK JÁNOSTÓL tudom, annak is az archaikus (mezőségi) változatában —, amelyik messze kiemelkedik a β -k használatában a többi nyelvjárás közül, találni néhány szóvégi β -t (*öb*, *szib*, *enyb*), illetve diftongusnak tűnő esetet is (*böb*, *csöb*). BENKŐ is azt mondja, hogy „1952-ben Moldvában jártamban viszonylag rövid idő alatt több ilyen adatot jegyeztem le: *βáros* 'város', *βárju* 'varjú', *βereb* 'veréb', *βagyon* 'van', *βállö* 'vályú'; *βeress* 'vörös'; *szülβa* 'szilva', *odβasz* 'odvas', *szárβa* 'ekének a szarva'; stb. A moldvai csángóban tehát a β sokféle hangtani helyzetben egészen általános.” (BENKŐ 1956: 23). Ezzel kapcsolatban a szakirodalomban egyetértés van, és a β (w)-ről, melynek megléte és használata a moldvai csángó nyelvjárás-változatok mindenikében megfigyelhető (GÁLFFY 1964b: 166), efféléket olvashatunk: „A csángók főként magánhangzóközi helyzetben (*hawas* 'havas') és szóvégen (*öw* 'öv') ejtik” az ún. bilabiális réshangot (GÁLFFY 1964a: 42), de a w „Hallható szó elején, szó közben és szó végen egyaránt mind magyar, mind románból kölcsönzött szavakban főként labiális magánhangzók társaságában, de illabiális magánhangzó-környezetben is. Leggyakoribb mégis szó közben labiális magánhangzók között” (GÁLFFY 1964b: 166).

derd és a legtöbb nyelvjárás felől nézve szabálytalannak minősülő hasonulások a *v*-s hangkapcsolatokat tartalmazó alakokban. Ilyen formán a „magyar nyelvterület nagy részére kizárólagosan jellemző *ötven*, *Vasvár* típusú hangsorok a Nyugat-Dunántúl északi részén *ödven*, *Vazsvár* formában is előfordulnak, az általánosan elterjedt *hatvan*, *látva* stb. alakokon túl Zala megyében, a Hetés déli részén és Baranyában a *hatfan*, *látfa* jellegű hangkapcsolatok is megjelennek, a sztenderd *borotva*, *kötve* formák mellett pedig Szombathelytől délre Vasban és Zala északi részén, illetve ezeknél kisebb mértékben még a Közép-Dunántúlon is a *borodva* — *borotfa*, *ködve* — *kötfé* stb. hangsorok egyaránt megtalálhatók” (FEHÉR 2009: 86, ugyanitt további bősséges szakirodalommal; vö. FODOR 2001: 339).

5.1.3.2. De valóban csak egy teljesen befejeződött $\beta > v$ változás magyarázhatja ezt a jelenséget? Véleményem szerint nem. Sőt, akárhogy is nézzük, ez a magyarázat erősen sántít, és fonetikai szempontból kérdések sorát veti fel. Miért volna a zöngéesség szempontjából más a labiodentális *v*, mint a bilabiális β ? A nyugati nyelvjárásokban látható „rendes” labiodentális *v* hasonul és hasonít, de a „rendes” bilabiális β nem? A β miért ne vehetne részt a zöngéességi hasonulásban, ha a *v* igen? Ennek okát nem tudjuk. Elvileg mind a *v*, mind a β zörejhang, ezeknek létezhet zöngétlen változata (*f* és φ), amelyekkel a különböző fonotaktikai helyzetekben zöngéesség szerint váltakozhatnak. Ha pedig valóban volt *f*: β korreláció, akkor elvileg annak sem lehetett akadálya, hogy a β helyébe *f* lépjen zöngétlen mássalhangzók előtt, a β pedig zöngésítse az eléje kerülő zöngétlen hangokat.

5.1.3.3. A mai *v*-k zöngéességi hasonulásban látható felemás viselkedése az ómagyar labiális zöngés réshang képzési helyére vonatkozóan semmit sem bizonyít. A *v*-nek bármiféle bilabiális β -s előzmény nélkül is aszimmetrikus a fonológiai viselkedése (allofónia, a zöngéességi hasonulásban betöltött szerepe, fonotaktika) más nyelvekben is (KISS Z. 2007a: 436, 2007b: 2), amit nem a képzési helye, hanem képzésének szonoritása vagy zörejjessége határoz meg. A *v* frikatívaként és approximánsként való realizációi adnak magyarázatot a *v* „kétarcúságára”, arra, hogy a *v* az ún. zöngéességi hasonulásban látszólag rendhagyó módon viselkedve csak mint hasonuló hang vesz részt (*óvhat*: /o:vhət/ → [o:fhət]), de ő maga nem hasonít (*hatvan*: /hətʋən/ → [hətʋən]). Ennek oka az, hogy a magyar obstruens mássalhangzók esetében a zöngéesség disztinktív jegy, ezért a zörejhangok fonológiai szempontból is zöngések vagy zöngétlenek, míg a szonoráns mássalhangzók nem ismerik a zöngéességi megkülönböztető jegyet, ezért fonetikailag hiába egyértelműen zöngések, fonológiailag se zöngéseknek, se zöngétleneknek nem tekinthetők (SIPTÁR 1995: 36). Mindebből következően a zörejhangok részt tudnak venni és részt is vesznek a zöngéességi hasonulásban, a szonoránsok pedig nem. Mivel a *v* a szóvégeken és a zöngétlen obstruens mássalhangzók előtt zörejhangként jelenik meg, ennek megfelelően ezekben a helyzetekben obstruensként is viselkedik (azaz „zöngétlenedik”), a szó(tag) elején viszont (azaz ott, ahol indukáló hangként szerepelhetne) csak szonoráns *v* fordul

elő, ami fonológiai értelemben nem zöngés (vagy zöngétlen), ezért ő maga nem is „zöngésíthet”, ily módon nem vesz részt a zöngésségi hasonulásban.⁷³

Azokban a nyelvjárásokban, amelyeket példaként szoktak a *v* zöngésítő hatására hozni (*huzsvét, ödven, tedves, sog vót*: HORGER 1934: 99), nem a *v* viselkedik másképpen, hanem a hasonulás fonotaktikai szabályai, mintázatai mások: ezekben a nyelvjárásokban a szonoránsok előtti zöngétlen obstruensek is zöngésednek (*Vazsmégye, mazsmá, szemetezs láda*: HORGER 1934: 99; KIS 2016: 43–44).⁷⁴ Ennek oka FEHÉR KRISZTINA szerint az, hogy „a magyar zörejhangkapcsolatok fonációs kiegyenlítettsége nem szükségszerű (azaz fiziológiai) tulajdonságnak mutatkozik, hanem inkább olyan nyelv(járás)tipikus fonotaktikai mintának látszik, ami korábban, a nyelv filogenetikus története során (de ekkor sem koartikulációs »kényszerek« eredményeképpen) alakul ki, és a beszélők nyelvének jellegzetes hangkombinációs jegyeként egészen napjainkig hagyományozódik” (FEHÉR 2009: 88). Ezért van az, hogy abban a nyelvjárási régióban, ahol a *v* zöngésítő hatása megfigyelhető, nemcsak a *v*, hanem más szonoránsok is hasonló „rendhagyó” zöngésségi viselkedést mutatnak (FEHÉR 2009: 92).⁷⁵

⁷³ Újszerű, a szinkronia és a diakronia egymáshoz illeszthetőségét is biztosító megoldást javasol fonológiájában SZILÁGYI N. SÁNDOR (2004: 169–173), aki két *v* hangot vesz fel modelljébe: a [+zöngés] *v* az *f* párjaként beszédszünet előtt (tehát hangalak végén is), a [zöngés] *v* pedig beszédszünet után (illetve bármilyen hangalakkezdő helyzetben), továbbá a hangalakok belsejében fordul elő, és ez utóbbinak nincs zöngétlen párja (i. m. 170). „A mai [v]-k kétféle jellegre utaló disztribúciója mögött [...] az van, hogy a szókezdő [v]-k más eredetűek, mint a szóvégiek” (i. m. 172). E gondolat indoklását ld. a 64. lábjegyzetben a 39–40. oldalon.

⁷⁴ A zengőhangok zöngésségi hasonulásbeli „rendhagyó” viselkedése nem speciálisan magyar jelenség (vö. BÁRKÁNYI–KISS 2010, 2015), és nem is függ össze egy elképzelt $\beta > v$ változással. A román nyelvben az *m*, *n* és az *l* szonoránsok — hasonlóan a nyugat-magyarországi nyelvjárásokban megfigyelhető jelenségekhez — szintén lehetnek indukáló hangok (ld. a 75. lábjegyzetben idézetteket), továbbá a román *v*-nek is van ugyanolyan zöngésítő hatása, mint amit a nyugati magyar dialektusokban láthatunk. SZILÁGYI N. SÁNDOR szíves közléséből tudom, hogy rendszeren „a szóvégi *v*-k a románban is hasonulnak zöngétlenek előtt (pl. a *bolnav cu inima* ’szívbeteg’ ejtésben *bolnaf ku*), az érdekes az, hogy szókezdő *v*-k előtt általában a románban sincsen zöngésség szerinti hasonulás, legalábbis a sztenderdben, de a beszédben gyakran mégis előfordul. Pl. abban, hogy *am cumpărat varză* ’vettem káposztát’, a sztenderdben *t* van, és élőbeszédben is elég ritka *d*-vel, bár ha úgy van is, nem nagyon feltűnő. Hogy régebben hogy lehetett ez, elég nehéz kideríteni, de szó belsejében azért voltak érdekes dolgok. Pl. az ’áldozat’ jelentésű szó, ami a szláv *žrutva* szóból jön, románul *jerțfă*. Vagyis itt a *v* hasonult az előtte levőhöz. De például a ’relikvia, (régészeti) lelet’ románul *relicvă*, ez viszont akár tévéhíradóban is simán lehet *religvă*, nem tűnik fel senkinek, sőt *k*-val tán feltűnőbb lenne. (Az interneten is van rá *g*-vel vagy 170 találat.) Személyes megfigyelésem, hogy a magyarul elég jól, de nem tökéletesen beszélő románok beszédében az egyik érdekesség, hogy pl. az *ott van* az ő kiejtésükben inkább *odvan*.”

⁷⁵ A szonoránsok felemás viselkedésének „szabálytalanként” való minősítése mögött nyilvánvalóan „egy olyan kimondatlan előfeltevés van, hogy a hasonló, illetve hasonító mássalhangzók halmazának okvetlenül egybe kell esnie. Pedig ez semmiből sem következik szükségszerűen. A román közbeszédben például az *m*, *n* és az *l* általában hasonít, noha természetesen egyik sem hasonul” (SZILÁGYI N. 2004: 170).

Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a „*v*»tényleges« fonetikai karaktere nemcsak bizonytalan zörejessége miatt, de instabil fonációs tulajdonságaiból adódóan is nehezen észlelhető, ez pedig jelentősen növeli annak az esélyét, hogy az egyes *v*-k fonológiai-fonotaktikai hovatartozása a beszélők nyelvében valóban kétféle legyen. Ezt szem előtt tartva korántsem meglepő, hogy azokon a nyugat-dunántúli területeken, ahol az obstruens + *v* kapcsolatok integrálódtak a zörejhangok fonációs harmóniamintájába, a zöngés *ragva* típus mellett vagy helyett bizonyos részeken már igen régóta az ellentett *rakfa* formák is előfordulnak” (FEHÉR 2009: 92).

A *v*-nek efféle instabil fonációs tulajdonságait tudtommal eddig még senki sem vizsgálta az érintett nyelvjárási régióban, de nem lenne túlságosan meglepő, ha a *ragva*, *hadvan*, *huzsvét*-féle alakok *v* hangjai esetében akár jól kimutatható zörejesség lenne mérhető, ugyanis épp ez a fonotaktikai helyzet az, ahol a köznyelvi adatok szerint kétféle, frikatíva és approximáns jelleg is megfigyelhető. BÁRKÁNYI és KISS bemutatnak egy példát arra, hogy az ún. „köztes” környezetben (pl. obstruens + *v* kapcsolatban zengőhang előtt) kétféle stratégiát figyelhetünk meg: az általuk megvizsgált *hatvan* szóban például „a *v* vagy zöngés volt és alacsony CoG-jű⁷⁶ (azaz [v]), vagy zajos és zöngétlen ([v̥])” (BÁRKÁNYI–KISS 2006: 311). A *v*-nek ez a kétféle realizációs lehetősége magában hordozza, hogy a zöngésségi hasonulásban hasonító hangként kétféleképpen, approximánsként vagy frikatívaként találkozunk vele. Azt, hogy a lehetőségek közül melyik valósul meg, valószínűleg a FEHÉR KRISZTINA által említett analógiás minták határozzák meg, és nem az, hogy volt-e bilabiális β előzménye a *v*-nek, vagy nem.

5.2. Vokalizáció, kiesés és az ómagyar bilabiális β

5.2.1.1. A vokalizációnak (bővebben ld. KIS 2014a: 112–117) legalább két, egymással összefüggésben lévő meghatározása van. Tágabb értelemben vokalizációnak szokás tekinteni azokat a változásokat, amikor egy minőségében és funkciójában (azaz fonetikailag és fonológiaiilag) is mássalhangzónak tekintett hang helyén egy másik, minőségében és funkciójában magánhangzóként viselkedő hang jelenik meg. E tágabb értelemben vett vokalizáció esetében a mássalhangzótól a magánhangzóig való eljutás lehet ugrásszerű, és lehet láncváltozás jellegű is. A vokalizációra annak láncváltozásként való felfogása esetében lenizációsorként tekintenek,⁷⁷ amit ez esetben úgy értelmezhetünk, mint egy hang-

⁷⁶ CoG = center of gravity 'spektrális súlypont' (BÁRKÁNYI–KISS 2006: 304).

⁷⁷ A lenizáció (leníció) során a mássalhangzók „gyengülése” (tkp. szonoritásának növekedése) következik be. „Erős” az a mássalhangzó, amelyik képzésében, akusztikájában a magánhangzóktól a legtávolabb van. A lenizáció tehát tulajdonképpen a magánhangzókhoz való közeledést jelenti (ASHBY–MAIDMENT 2005: 141, lásd még BRANDÃO DE CARVALHO–SCHEER–SÉGÉRAL 2008).

változás-sorozat kiinduló és utolsó elemére történő utalást, annak rögzítését, hogy egy mássalhangzóból végül magánhangzó lesz (vö. BODNÁR 1998: 21–22).

A láncváltózásként felfogott vokalizáció utolsó szakasza (a magánhangzó fel-tűnése a változásban) adja a vokalizáció másik, szűkebb értelmezését. Fonetikai értelemben ez azt jelenti, hogy egy egyébként is magánhangzószerű, szonoráns mássalhangzó képzése még magánhangzósabbá válik (CRYSTAL 2008: 154); fonológiai értelemben pedig arról van szó, hogy a változásban érintett hang [+ mássalhangzós] disztinktív jegye [– mássalhangzós] jegyre változik (PIÑEROS 2001: 163). A fonológiai módosulás egyébként — elvileg — akár fonetikai változás nélkül is bekövetkezhet, ha a vokalizációban egy mássalhangzó funkciójú szemivokális alakul magánhangzóvá. Ekkor a korábban mássalhangzóként funkcionáló szemivokális képzésének lényegi megváltozása nélkül magánhangzóként kezd el viselkedni. Ekkor tehát nem fonetikai változás következik be, hanem az érintett hang fonológiai státusa, percepciója módosul magánhangzóra.

A magyar hangtörténetben a *vokalizáció* szakszó egyértelműen ebben a szűkebb jelentésben használatos, csak 'magánhangzóvá válás'-t jelent. Miként BÁRCZI megfogalmazza: „Néhány mássalhangzó [...] meghatározott fonetikai helyzetben⁷⁸ magánhangzóvá — többnyire félhangzóvá, azaz csökkentett nyomatékú, szótagot nem alkotó magánhangzóvá — lesz” (1967: 115).

5.2.1.2. A vokalizáció adataiból elég egyértelműen látszik, hogy a jelenség artikulációs szempontból az egymáshoz közeli képzésű magán- és mássalhangzókat érinti: a magyarban a legzártabb (a mássalhangzós képzéshez legközelebb álló), felső nyelvvállású rövid magánhangzókat, a mássalhangzók közül pedig a legnyitottabb képzésűeket, amelyek akusztikailag is erősen hasonlítanak a magánhangzókra (teljes zöngéjük, szonoránsok, formánsaik vannak, nagy az intenzitásuk, nem tartalmaznak turbulens zörejt). Ezeknek a fonetikai tulajdonságoknak alapvetően a rövid zöngés approximánsok felelnek meg, tehát kijelenthető, hogy a szűkebb értelemben vett vokalizációban érintett mássalhangzók approximánsok (közelítőhangok), melyeknek képzése igen közel áll a magánhangzókéhoz, formánsszerkezetüket tekintve kvázi magánhangzók (GÖSY 2004: 142).

A feltételezett ómagyar hangrendszerből három mássalhangzó, a *β*, a *j* és a *γ* tartozhat a vokalizálódó mássalhangzók közé, valamint nem zárhatjuk ki ebből a körből a laterális *l* és *ly* approximánsokat sem, bár megítélésem szerint idesorolásuk — legalábbis a magyarban — meglehetősen bizonytalan alapokon nyugszik (erről ld. KIS 2014a: 114–115).

A vokalizálódásra alkalmas mássalhangzók között meg kell említenünk a labiodentális *v* approximáns [u] allofónját, amely szintén érintett lehet a magán-

⁷⁸ Ez a „meghatározott fonetikai helyzet” (ami egyúttal fonotaktikai, azaz fonológiai helyzetet is jelent) a magánhangzó utáni szó(tag)záró pozíciót takarja (legalábbis a magyarban), minek következtében a vokalizáció eredménye mindig egy záródó diftongus lesz.

hangzová válásban. Ennek fonetikai (képzési, akusztikai) szempontból semmilyen akadálya nincs, más nyelvekből ismerünk is példát rá (BODNÁR 1998: 26), azonban a *v* vokalizációjáról a bilabiális β „megtalálása” óta nem esik szó: a zöngés *v*-féle réshangokat érintő változásokat hangtörténeti szakirodalmunk a β -ből gondolja megmagyarázhatónak azt feltételezve, hogy a „bilabialis ejtés-mód [...] valamivel közelebb van az artikulációnak, elsősorban az ajakműködésnek ahhoz a nyugalmi állapotához, amelyet a képzésmód teljes megszűnése megkíván” (BENKŐ 1956: 26). Ez a feltételezés anélkül öröklődik lényegében a 19. század vége óta, hogy fonetikai valóságtartalmát bárki megkérdőjelezte volna.

5.2.2. A magyarban a β vokalizálódásának három esetét különböztetik meg.

(1) Az első, amikor a magánhangzó után álló β szó(tag)végi helyzetben vokálisá válik, minek következtében a megelőző magánhangzóval együtt hosszú hangot (elsősorban diftongust, majd/vagy hosszú monoftongust) hoz létre: ősm. **kiβi* > óm. *kiū* ’kő’, ősm. **χáloβi* > óm. *hálóu*, szl. *postavъ* > óm. **posztāu* > *posztó* (BÁRCZI 1967: 116).

(2) Az előbbi típustól nem elkülönítve sorolja fel a szakirodalom azt a néhány példát, amikor a vele egy szótagon belül álló mássalhangzó előtti β vokalizálódik az előtte lévő magánhangzóval hosszú magánhangzót (diftongust majd/vagy hosszú monoftongust) alkotva: szl. *Moravъь* > 1135/1329: *Moraut* ’Marót’, szl. *pokrovъь* > óm. **pokrouc* > *pokróc* (BÁRCZI 1967: 116; 1958a: 128–129).

(3) A mássalhangzó-torlódások feloldása között tartják számon, ám eközben vokalizációnak (is) tekintik (BÁRCZI 1967: 136, vö. 1958a: 139) azokat az eseteket, amelyekben a szó elején mássalhangzó előtt álló β vált magánhangzová: szl. *vlachъ* > m. *oláh*, szl. *vlasi* > m. *olasz*, szl. *vnuka* > m. *unoka* (BÁRCZI 1967: 136). Az idesorolt eseteket az előbbi kettőtől mindenképpen megkülönbözteti, hogy a vokalizációnak tekintett *v*-változás nem magánhangzós környezetben történik, és a vokalizálódott mássalhangzó nem hosszú magánhangzóban folytatódik.

A felsorolt esetekben közös, hogy mindegyiket a bilabiális β vokalizációjával szokás magyarázni, és közös az is, hogy — túl azon, hogy a változásokat a β nélkül is értelmezhetjük —, könnyen elképzelhető, hogy még csak vokalizációról sem szükséges beszélnünk esetükben.

5.2.2.1. Az elsősorban mássalhangzó-torlódás feloldásaként számontartott, harmadikként felsorolt példák hangalaki változása például — hiába gondolja úgy a szakirodalom egy része, hogy ezekben a szavakban a bilabiális β megmagyarázza a magánhangzová válást — valószínűleg nem tekinthető vokalizációnak, mert ezekben nem egy β > vokális változás történt, hanem az érintett szavaknak a magyar nyelv hangsormintái alapján bekövetkezett, fonotaktikai analógián alapuló beilleszkedése, azaz egy átmenetek nélküli *h a n g h e l y e t t e s í t é s*, aminek a háttérben a magyar fonotaxistól idegen szókezdő βn -, βl - (*vn*-, *vl*-) mássalhangzó-kapcsolat megszüntetése állt.

Hangsúlyozni kell, hogy $\beta n-$, $\beta l-$ > $un-$, $ul-$ változás, bár közvetlenül következik be, nem lehet vokalizálódás, ennek egyrészt a β (de akár a v) fonetikájából következő magyarázata van: mint erről korábban már szót ejtettünk, a v -féle hangok képzésének aerodinamikai tulajdonságaival összefüggő sajátosság, hogy szó elején konzonánsok előtt ezeknek a mássalhangzóknak csak zörejes képzésű változata állhat (vö. a 3.2. fejezetben foglaltakkal), márpedig egy zörejh hang nem vokalizálódhat, hisz a vokalizációban csak a magánhangzós tulajdonságú (= szonoráns) mássalhangzók vesznek részt a magyarban (vö. a 81. lábjegyzetben írottakkal). Másrészt azt sem feltételezhetjük, hogy a mássalhangzó-torlódások feloldása következett volna be egy $\beta n-$, $\beta l-$ > $\beta un-$, $\beta ul-$ változással, ugyanis a magyarban szó elején nem fordulhatott elő $vu-$ hangkapcsolat.⁷⁹ A $\beta un-$, $\beta ul-$ szókezdet híján arról sem beszélhetünk, hogy a mássalhangzó-torlódás feloldása után a szavak elejéről a v előtét hangként viselkedve tűnt volna el.⁸⁰ E szavak esetében meglátásom szerint egy magánhangzós kezdetű *unuka*, *ulax*, *ulaszi* közvetlen átvétellel kell számolnunk, melyeknek a magyarban nem volt v -vel kezdődő alakja. Az e szavak korai előfordulásai között látható mássalhangzó-torlódásos v -s alakok (*Blacus*; *vlas*, *vlos*) valószínűleg nem magyar nyelvű formák, miként a 13. századi *Vnuca*, *Vnca*, *Vnoca*, *Vnaka*, *Vnica* személynevek nyelvi hovatartozása is kérdéses (a v betűk esetleges u olvasatának lehetőségeit már nem is feszegetve). Az *unoka* átvétele kapcsán nem szabad elfeledkezni arról sem, hogy ez a szó származhat közvetlenül a szerbhorvát *unuk(a)* szóból is. (Az adatokra és szakirodalomra ld. a TESz. és az EWUng. vonatkozó szócikkeit.)

⁷⁹ A *vu-* szókezdet a magyarban az ÉrtSz. szócikkei szerint csak újabb idegen eredetű szavakban fordul elő (*vulgaris*, *vulkán*, *vurstli*), *vü-* kezdetre pedig nincs egy példa sem. A *vu-*, *vü-*, továbbá még a *ji-* szókezdetek feltűnő hiányának oka egy fonotaktikai „megszorítás érvényesülése”, amely — mint magyar és finn adatokat vizsgálva BAKRÓ-NAGY megállapította — „egyfelől öröklött sajátosság, másfelől egy általánosnak mondható, percepciós indíttatású tendencia érvényesülése” (1996: 13). Ugyanígy idegen a magyar hangszerkezettől a szó(tag) végén álló *-uv*, *-üv* is. A VégSz.-ban például nincs egyetlen *-uv* végű szó sem, az *-üv*-re is csak egy adat kerül, a *süv* ’sógor’ (VégSz. 518). Hasonló a fonotaktikai helyzet az *-iv* és *-ov* szóvégekkel is, amelyekre csak a *naiv* és a *bazedov* ’bazedovkór’ szavakat találjuk példaként. Az *-ev*-re szintén csak egy adat kerül a VégSz.-ban: *merev*. Nem véletlen, hogy VÉRTES EDIT azt írja hangstatisztikájában, hogy a „szóvégi v annyira ritka, hogy még csak nem is lehet kapcsolódási statisztikájáról beszélni sem” (1954: 177). Az UEW. alapján készült Uralonet adatbázisban (<http://www.uralonet.nytud.hu/>) a rekonstruált alapnyelvi szavakban szintén a magyarhoz és a finnhez hasonló a helyzet: *wu-*: 4, *wü-*: 2, *-uw*: 0, *-üw*: 0. Mindez azt is jelenti (vö. BAKRÓ-NAGY 1996, KIS 2018: 69), hogy a magyar nyelvtörténet egyetlen korszakában sem számolhatunk (néhány rendkívül ritka kivételtől eltekintve) *vu-*, *vü-*, *ji-* kezdetű és *-ij*, *-uv*, *-üv* (esetleg általában: rövid magánhangzó + v) végű morfémakkal.

⁸⁰ Amennyiben a szóeleji mássalhangzók közé nem u , hanem más magánhangzó toldódott be (vö. *vlachy* > *valáh*, szl. *vrbovь* > *Varbó*), természetesen beszélhetünk a mássalhangzó-torlódás feloldásáról, de bizonyítható vokalizálódásra (ez esetben a szavak elején hosszú magánhangzót kellene találnunk) nincs egyetlen adatunk sem.

5.2.2.2. A *v*-s vokalizáció további típusai, illetve ezek esetei közül különösen a (szláv) jövevényszavak szóvégi *-v*-jének vokalizálódása vet fel elbizonytalanító kérdéseket az előbbivel megegyező fonetikai és fonotaktikai okok miatt. Mint az előző oldalon a 79. lábjegyzetben, valamint egy korábbi írásomban a Halotti beszéd olvasata kapcsán (KIS 2018: 69) is kifejtettem, a szó(tag) végén álló *-uv*, *-iiv* hangkapcsolat idegen a magyar hangsormintáktól. A VégSz.-ban például nem találunk egyetlen *-uv*-ra végződő szót sem, az *-iiv* végűre is csak egy adat van. Azok az elsősorban szláv jövevényszavak, amelyek *-uv*, *-ov*, *-av* végződésűek voltak (a szláv hangrendszer miatt palatális labiális magánhangzós *-iiv*, *-öv* hangkapcsolatokról nem beszélhetünk), nagy valószínűséggel már eleve *v* nélkül, *h a n g h e l y e t t e s í t é s s e l* kerültek be a magyarba (szláv *okov* > *akó*, *pristav* > *poroszló*, *židov* > *zsidó*; vö. TESz., EWUng.), azaz ezek esetében tényleges vokalizáció a magyarban nem történt.⁸¹

5.2.2.3. Az anyanyelvi hangsorminták szerepét jól mutatja, hogy a szláv *-ov* stb. > m. *óu* (*ó* stb.) hanghelyettesítés fordított irányban is működött: „Szóvégi hosszú hangzóval bíró magyar szó legtöbbszörre *v* mássalhangzóval bővített alakban szerepel a déli szlávtságban; így a magy. *-ó* = szláv *-ov*: *alov*: háló, *ašov*: ásó, *čakov*: csákó, *birov*: biró, *čatlov*: csatló, *dakov*: dákó, *kankov*: kankó, *kapov*: kopó, *koršov*: korsó, *latov*: látó, *lopov*: lopó, *logov*: lógó, *sajtov*: sajtó, *sorompov*: sorompó, *sabov*: szabó [...]. — Magy. *-ő* = szláv *-evo*: *mezevo*: mező; *-ő* helyett *-evi*: *arñevi*: ernyő; *-ő* h. *-ov*: *merov*: mérő, *meredov*: mereggyő, merettyű [...]. — Magy. *ú*-nak megfelel szláv *-ov* és *-iv* ezekben: *valov*: válú és *fotiv*: fattyú” (MUNKÁCSI 1881: 71). A magyar szóvégi hosszú *ó*-k *ov*-ként történő átvétele megfigyelhető a szlovákban (*čakov* < *csákó*, *hajov* < *hajó*, *hintov* < *hintó*, *kopov* < *kopó*, *kuckov* < *kuckó*: HALÁSZ 1888: 254, 305, 306, 446) és további szláv nyelvekben is. A szláv *-v*-t ugyan szokás a folyamatos melléknévi igenevek esetében épp az egykori magyar *-β* igenévképző bizonyítékának tekinteni, valójában azonban ez a *v* hang akkor is feltűnik a szláv nyelvek magyar jö-

⁸¹ A szóvégi *-uv*, *-ov*, *-iiv*, *-ev*, *-iv* hiánya a magyar hangsormintából (ld. a 79. lábjegyzetben) már önmagában is felveti, hogy egyáltalán előfordulhatott-e a *-v* szó végén magánhangzó után, azaz olyan pozícióban, amikor a vokalizáció egyáltalán lehetséges volt. Ezen a fonotaktikai problémán túl azonban egy további, soha nem vizsgált fonetikai kérdés is felvetődik, mégpedig az, hogy a szóvégi *-v* hang fonetikai tulajdonságai miatt lehetséges-e vokalizálódása a magyarban. Eszközfonetikai mérések azt mutatják, hogy a hangsorzáró [v] hang erősen zörejes, azaz nem approximáns, hanem frikatíva képzésű, amiből kifolyólag vokalizálódásra nem alkalmas. BÖHM és OLA-SZY szerint a szóvégi *v* hang „zöngés elemmel kezdődik, majd sok esetben hirtelen teljesen zöngétlenedik, és hosszú zörejelemmel zárul [...]. A zöngés elem frekvenciaszerkezete nem változik a korábbiakhoz képest, a zörej spektrális elemei megegyeznek az [f] hang frekvenciakomponenseivel.” (2007: 31). Ráadásul a „hangszorzáró [v] időtartama lényegesen hosszabb, mint más hanghelyzetekben” (uo.), márpedig a vokalizációban rövid approximánsok vehetnek részt. Ez a tény rendkívül elbizonytalanító a *v* vokalizációját illetően, azaz hogy a *v* eltűnését valóban vokalizációval, és nem pedig másféle okokkal (pl. hanghelyettesítéssel) kell-e magyaráznunk.

vevényszavaiban, ha ezek csak jóval a feltételezett bilabiális β eltűnése és szintén feltételezett vokalizációjának lezárulta után kerültek át az adott nyelvbe.⁸²

Ezen átvételek esetében egyszerűen arról van szó, hogy a szóvégi hosszú magyar magánhangzót, például az $-ó$ -t az átvevő szláv beszélők az anyanyelvük fonotaktikai szabályai szerint szokásos $-ov$ -val vették át anélkül, hogy a magyarban bármilyen v előfordult volna. Ugyanígy a magyarban se volt szükség a szóvégi szláv v -k vokalizációjára, ugyanis a magyar beszélő $-ó$ -val, vagy $-óu$ -val vette át szláv $-ov$ -ot, mert a magyarban fonotaktikailag ez minősült jólformáltnak, hiszen a magyar nyelvben a szóvégén nem jellemző a rövid magánhangzó + v hangkapcsolat.⁸³

⁸² A hosszú $ó$ -ra, $ő$ -re végződő magyar szavakat (függetlenül attól, hogy igenévképzői eredetű-e a szóvégi hosszú magánhangzó vagy nem) a román nyelv például jellemzően diftongusokkal vette át, nyilvánvalóan azért, mert a román fonotaxis szerint a szó végén az $-ó$, $-ő$ helyén álló $-ou$, $-eu$ kettőshangzók minősülnek jólformáltnak. TAMÁS LAJOS „A magyar eredetű rumén kölcsönszavak művelődéstörténeti értékelése” c. tanulmányában (1943a) például ezeket a szavakat találjuk: rom. *heleşteu* < m. *halastó* (357), *copârşeu* < *koporsó* (366), *copou* < *kopó* (366–367), *feredeu* < *feredő* 'fürdő' (367), *lepedeu* < *lepedő* (369), *sabău* < *szabó* (371, 378), *vezeteu*, *vizitiu* 'kocsis' < *vezető* (373), *felezeu* < *felező*, *furdulău* < *forduló* (376), *legheleu* < *legelő*, *lompău* < *lopó*, *şaitău*, *şitău* < *sajtó*, 'szőlőprés', *şuldeu* < *süldő* (377), *iştalău* < *istálló*, *hinteu* < *hintó*, *depleu*, *dipleu* < *gyeplő*, *arneu* 'kocsiponyva' < *ernyő* (378), *fiteu* < *fütő* (380), *canceu* < *kancsó*, *fedeu*, *fideu* < *fedő*, *melesteu* < *mállasztó*, *pârlău* 'mosókád' < *párló* (381), *chindeu* < *kendő*, *chischineu*, *chescheneu* < *keszkenő*, *fiteu* < *fejtő* 'színes gyapjúfonál' (384). Ezek a szavak részletes adatolással megtalálhatók TAMÁS történeti-etimológiai szótárában is (1966a).

⁸³ Tisztában vagyok vele, hogy az itt kifejtett gondolatmenet — különösen ha a vokalizációban érintett további mássalhangzók fonotaktikailag korlátozott előfordulására is kiterjesztjük (márpedig kiterjeszthetjük) — magának a vokalizációnak mint ténylegesen lejátszódott jelenségnek a megkérdőjelezését is jelentheti. Ennek végiggondolására talán majd egy másik alkalommal kerülhet sor. Azokat az eseteket, amikor hangtörténeti változások (pl. a tövégi magánhangzó eltűnése, kétnyíltszótagos tendencia) miatt magánhangzó utáni szó(tag)végre került a β (v), majd ez a magyarban a $d a t o t$ szóvégi $-v$ hang magánhangzóban folytatódott, természetesen továbbra is vokalizációként tarthatnánk nyilván. Ilyen adat azonban már csak helyesírás-történeti okokból sem kerülhet elő, hiszen a v és az u jelölése az érintett időszakban megegyezik, így nem bizonyítható (természetesen az ellenkezője sem, viszont ezt olyan általános fonetikai érvek támasztják alá, mint amilyeneket a 79. és a 81. lábjegyzetben láthattunk), hogy a $*k\acute{e}v\ddot{u}/k\acute{e}vi$ 'kő' szóból egy *k\acute{e}v* alakon keresztül lett-e *k\acute{e}ü* \geq *k\acute{e}ü*, vagy egy közvetlen $*k\acute{e}v\ddot{u}$ > *k\acute{e}ü* ~ *k\acute{o}ü* ~ *k\acute{o}/k\acute{u}* változással kell számolnunk, azaz azzal, hogy a látszólagos vokalizáció helyett a tövégi magánhangzó eltűnésével egy olyan változás következett be, amelynek következtében v pótlónyúlással kísérve egyszerűen eltűnt, ugyanis szóvégi pozícióba nem kerülhetett, hisz ez a fonotaktikai helyzet a (korabeli) magyarban nem volt szokásos. (A jelenség hasonlít — talán azonos is vele — a szó(tag)végi $-l$ eltűnéséhez (vö. *föld* > *f\acute{o}d* ~ *f\acute{o}üd* ~ *f\acute{ü}öd* stb.). Az l pótlónyúlásos kiesését ugyan többen (BÁRCZI 1967: 116–117, E. ABAFFY 2003: 302) szintén vokalizációnak tekintik, ez azonban elég egyértelműen cáfolható: KIS 2014a: 114–115.) Valószínűleg nem lehet vokalizációnak tekinteni az olyan kétnyíltszótagos tendencia miatti v > magánhangzó hanghelyettesítéseket sem, mint a szláv *lavica* > m. $*la\beta$ ica > $*la\beta$ ca > $*la\upsilon$ ca > *lóca* (vö. BÁRCZI 1958a: 110, 128–129; 1967: 116), melynek esetében realisabb a közvetlen szláv/m. *lavica* > m. *la\upsilon*ca ~ *ló\upsilon*ca ~ *lóca* változás feltételezése.

5.2.3. A β ($> v$) bizonyos fonotaktikai helyzetekben történt kiesése szintén az egykori bilabiális képzés bizonyítéka hangtörténészeink szerint, bár vannak a β ($> v$) kiesésének olyan esetei is, amelyek biztosan nem függenek össze az esetleges bilabiális ejtéssel.

5.2.3.1. Ilyen β (v)-től független kiesés hangunknak a szóeleji mássalhangzótorlódások második hangjaként való eltűnése: szl. *svętb* $>$ m. *szent*, szl. *svobodb* $>$ m. *szabad*, ném. *schwager* $>$ m. *sógor*, szl. *chvorb* $>$ m. *kór*, ném. *zwirne* $>$ m. *cérna*, ném. *zwickel* $>$ m. *cikkely*, szl. *cvikla* $>$ m. *cékla*, lat. *guardianus* $>$ m. *gárgyán* (BÁRCZI 1967: 135–136; 1958a: 139), szl. *chvala* $>$ m. *hála* (TESz. II, 31). Szintén nem szükséges összefüggésbe hozni a bilabiális képzéssel azokat az adatokat, amikor mássalhangzó utáni pozícióból tűnt el a β (v): 1226: *Asuantheu* \sim 1263: *Asantu* 'Ásványtő', 1222: *Baluanus* \sim 1211: *Balanus* 'Bálványos' (BÁRCZI 1967: 129–130; 1958a: 110, 128), illetve a szóeleji $v > l$ változást sem (*vápa* $>$ *lápa*, *Veperd* $>$ *Leperd*, *Vepsen* $>$ *Lepsény*: BÁRCZI 1958a: 127), amit „elhasonulás jellegű”-nek mondanak (uo.). Az előbbi eseteket a mássalhangzótorlódás feloldásaként szokták számontartani, amelyben más hangok is érintettek lehetnek (szl. *stoborb* $>$ m. *szobor*, szl. *stbba* $>$ m. *szoba*: BÁRCZI 1967: 135–136), az utóbbira pedig újabb, közép- és újmagyar kori példák is vannak (*pitvar* $>$ *pitar*, *kálvínista* $>$ *káломista*, ol. *malvasia* $>$ m. *malozsa* $>$ *mazsola*, *Muszkva* $>$ *muszka*: BÁRCZI 1967: 130, 1958a: 128), ami azt mutatja, hogy nem előfeltétele a v eltűnésének a bilabiális képzés.

5.2.3.2. A protetikus β eltűnését is (*βimád* $>$ *imád*, 1201: *vygor* \sim 1302: *Igar*, lat. *viola* \sim 1340: *Iwola*: BÁRCZI 1967: 129, 1958a: 127), ami E. ABAFFY szerint kivételes jelenség (2003: 303), míg BÁRCZI úgy véli, hogy „A szó elején a β -hangcsoportban a β gyakran eltűnik” (1958a: 127), szokás úgy magyarázni, mint amelynek megtörténéséhez mindenképpen szükséges a β hang. A hasonló *ju-*, *jo-*, *ja-*, *je-* $>$ *i-* változások (*juhász* $>$ *ihász*, *juhar* $>$ *ihar*, *jorg-(at)* $>$ *irg-(alom)*: BÁRCZI 1967: 130) azonban inkább azt vetik fel, hogy előtétthangként egy szemivokálist feltételezzünk a v -t elvesztő szavak esetében is. Ez a hang viszont nem a β , hanem a v allofónjaként azonosítható w lehetne.

5.2.3.3. A β eltűnésének utolsó típusaként említem, hogy a szakirodalom szerint a „hangzóközi β , illetőleg a belőle keletkezett v gyakran kiesik [...] Különösen gyakori a β kiesése *u*, *ü* után a XI–XIII. században: 1055: *cues* 'köves', *tue* 'töve', *luazu* 'lovász', *fuegnes* 'fövényes’” (BÁRCZI 1967: 129, 1958a: 110, 128); HB. *tilutoa*, *mundoa*, 11231: *Chuer*, 1322/1398: *Kwer* (BÁRCZI 1958a: 128; ld. még pl. i. m. 50, 136).

Az intervokális kiesés azonban nem speciálisan a β -hez köthető hangváltás, további mássalhangzókat is érint (például a v -hez hasonlóan hiátustöltőként is feltűnő *h*-t és *j*-t), tehát a β feltevése nélkül is jól magyarázható jelenség. Már amennyiben valóban beszélhetünk kiesésről. Azzal kapcsolatban ugyanis, hogy

valóban kiesett-e a *v*, erős kételyek merülhetnek fel. Mint a Halotti beszéd néhány szava kapcsán kifejtettem, úgy gondolom, hogy a hiátus olvasatának kérdésében egyetérthetünk SIMONYIVAL, MELICHHEL és MÉSZÖLLYEL abban, hogy „a hiátustöltők jelölése — akárcsak napjainkban és a magyar írásbeliség minden korszakában — nem a vokálisok közötti, hiátustöltőnek nevezett mássalhangzók meglétén vagy hiányán múlt, hanem »tisztán helyesírási sajátság« volt (MELICH 1903: 413), amit az íráshagyomány és a nyelvérték szabályozott, és ennek megfelelően ezeket a *v*-ket, *j*-ket, *h*-kat hol kiírták, hol nem. Tényleges hiátus, amikor két magánhangzó valóban hangúrt létrehozva állt egymás mellett, jóval ritkábban fordulhatott elő annál, mint ahogy ezt hangtörténetünk feltételezi.” (KIS 2018: 61; ld. még 60–62).

5.2.4. De miért volna szükség a mai *v* hang ómagyar előzményének vokalizációja, illetve kiesése kapcsán egy bilabiális hang feltevésére? BENKŐ LORÁND szerint azért, mert „a *β* artikulációja közelebb áll a környező magánhangzókéhoz, mint a *v*-é” (1958: 20). Ebbéli gondolataival nincs egyedül, ez a vélemény kimondatlanul is teljesen elfogadott a magyar nyelvtörténet művelői között, akik valamiféle hangtani törvényszerűségnek vélik, hogy „a *β* a képzés helye szempontjából teljesen egybe is esett az ajakos (labialis) magánhangzó képzésével, azaz a labialis magánhangzók és a bilabiális réshang képzése teljesen egybe is olvadt” (SZABÓ T. 1957: 346; ugyanígy 1961: 224).

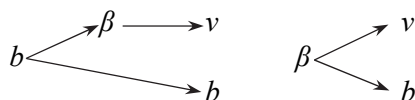
Ez a 19. századból visszamaradt elképzelés (ld. pl. KRÄUTERTŐL idézve a 10. oldalon) azonban csak részben igaz, és nem is csak speciálisan a *β*-re. Mert az tény, hogy a magánhangzós tulajdonságú (az approximáns és szemivokális képzésű, nagy szonoritású, formánsszerkezettel rendelkező), azaz a magánhangzók-tól alig eltérő artikulációjú és ezért a vokálisokhoz közeli akusztikumú mássalhangzók valóban nagyobb valószínűséggel vokalizálódnak, azonban azt hinni, hogy a *β* bilabiális képzése ugyanolyan vagy nagyon hasonló, mint a magánhangzók esetében a labiális ajakműködés, tévedés. Nem szabad ugyanis elfeledni, hogy a magánhangzók labiális képzése két különböző irányú mozgásból, az ajakkerekítésből és az ajakcsücsörítésből tevődik össze. A csücsörített és kerekített magánhangzókat hívjuk labiálisaknak, a nem csücsörített (azaz semleges vagy hátrahúzott ajakműködésű) és nem kerekített (azaz semleges vagy szétfe-szített ajakműködésű) magánhangzókat illabiálisaknak. A *β* képzése ezekkel a jegyekkel nem írható le. A labiális néven összefoglalt mássalhangzók bilabiális és labiodentális volta a képzésben résztvevő aktív és passzív hangképző szer-veket (azaz az akadály helyét) nevezi meg: a *labiális* szakszó magánhangzóktól el-térően a mássalhangzók esetében nem képzésmódot jelent. Az ajakkerekítés elő-fordulhat a mássalhangzók között is mint másodlagos artikuláció (sajátos kép-zésmozzanat). Effélére a finnugor nyelvek közül a vogul [k^w] hangot hozhatjuk példának, amit a finnugrisztikában *k^w* (*k_o*)-ként jelölnek (KÁLMÁN 1976a: 31). A magyarban labializált mássalhangzók csak koartikuláció következtében kép-

zödnek, például labiális magánhangzók előtt (*kő*, *kor*).⁸⁴ Elvileg természetesen nem zárható ki az sem, hogy egy labiális mássalhangzónak legyen labializált képzése, a nyelvtasz gyűjtése során feljegyzett *f* és *v* akár ilyen [f^w] és [v^w] hang is lehet. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a koartikulációval létrejött labializált képzés nem releváns fonológiailag, amennyiben pedig disztinktív jegy lenne, hangok egész osztályán (pl. minden magyar spiránson) jelentkezne, nemcsak egy-egy hangon.

5.2.5. Visszatérve kiinduló kérdésünkre: a *v* és a *β* között nincs lényegi különbség hangszerkezetükben (alapesetben egyik sem ajakkerekítéses hang), a magánhangzókra gyakorolt hatásuk hasonló, nem találunk semmi olyan érdemi eltérést képzésük módjában és helyében, ami a vokalizációhoz vagy a kieséshez szükséges tulajdonságaikat eltérővé formálná. A *v* és *β* közül egyik sem alkalmasabb a másiknál a magánhangzóvá válásra, vagy nem esélyesebb a kiesésre. A vokalizációhoz szükséges tulajdonság ugyanis nem a képzési helyből, hanem az adott hang szonoráns approximáns voltából következik, a labiodentális approximáns *v* — mint erre más nyelvekből ismerünk is példát (BODNÁR 1998: 26, 27) — ugyanúgy vokalizálódhat, mint a bilabiális approximáns *β*, viszont nem lesz magánhangzó se a bilabiális, se a labiodentális zöngés réshangból, ha az frikatíva. Semmi okunk tehát arra, hogy a vokalizáció vagy a kiesés miatt *β*-t feltételezzünk az ómagyar nyelvben, ezeket a jelenségeket a *v*-ből ugyanúgy megmagyarázhatjuk, mint ahogy tették ezt a bilabiális *β* „felfedezése” előtti magyar hangtörténetben.

5.3. A *b* ~ *v* hangvált(ak)ozás és az ómagyar bilabiális *β*

5.3.1. Szintén döntőnek gondolt érv a bilabiális *β* egykori megléte mellett, hogy számos adatot találunk a magyarban a *b* ~ *v* hangváltakozására (ingadozásra), a *b* > *v*, illetve a *v* > *b* hangváltozásra, továbbá arra, hogy egyes bilabiális(nak gondolt) bajor-osztrák *w*-ket a magyar nyelv *b*-vel vett át. A hangtörténet magyarázata szerint a bilabiális *b* és a labiodentális *v* között lenni kellett egy közbülső állapotnak, hiszen a *b* : *v* párban nemcsak zárhang : réshang oppozíció található, hanem képzési helyük is eltér. Ez az átmenetet biztosító, közbülső állapot lenne a bilabiális *β* hang (BÁRCZI 1956: 12, 1958a: 127):

⁸⁴ Valószínűleg téves SZABÓ T. ATTILA azon kijelentése, hogy a *β* mellett „a labiodentális *v*-nek is lehetett érthető fonetikai okokból a környező magánhangzókra ajkhangúsító hatása” (1961: 224), ugyanis a magyarban sokkal inkább a mássalhangzók labializációját magyarázhatjuk a labiális magánhangzók koartikulációs hatásával, és nem fordítva, a magánhangzókét a labiális mássalhangzókéval.

5.3.1.1. A $b \gtrsim v$ vált(ak)ozás legismertebb példája a *Beszprém* \gtrsim *Veszprém* név, melynek korai adatai és etimológiája (vö. FNESz. II, 758) a szókezdő b eredetiségét igazolják. Mivel a szókezdő b -réshanggá válását látszólag semmi sem indokolja (az ősmagyar spirantizáció már évszázadokkal korábban lezárult, a magyar nyelvben pedig van b stb.), látszólag semmiféle magyarázat nincs rá, hogy miért lesz a b -ből v . A bilabiális β igazából ezt a magyarázatot pótolja, mert ugyan az nem derül ki, hogy miért történt a változás, de a β -nek a b és a v „közöttisége” mégis mintegy rendszerbe foglalja az egyébként szabálytalannak minősíthető jelenséget. Pedig igazából még az is kérdés, hogy valóban volt-e változás, vagy pusztán a név magyarban való megjelenésétől kezdve hosszú időn keresztül egymás mellett éltek a b -s és a v -s alakok, mígnem az előbbieket kiveszték a nyelvhasználatból. LŐRINCZ JENŐ (1961b) szerint még a 17. század elejéről is vannak adatok a szókezdő b -re, továbbá a b -ből származtatható p -re is, sőt olykor egyazon kéz kétféleképpen is írja a nevet: 1575: *Pözpörimben* ~ *Vezperim* (LŐRINCZ 1961b: 474). Ugyanez a $b \gtrsim v$ ingadozás látható már a szórványemlékekben is: *Vajla*, *Wila* ~ *Bila*, *Versend* ~ *Bersen*, *Bata* ~ *Vata*, *Bát* ~ *Vát* (BÁRCZI 1956: 11, PAIS 1956: 16).

A $b > v$ változás reciprokára (BÁRCZI 1958a: 109), a $v \gtrsim b$ zárhangúsodásra (!)⁸⁵ és ebből következő alakváltozatokra is vannak adatok, amelyeket szintén a bilabiális β volna hivatott megmagyarázni: *Vincentius* > *Bencenc*, *Valentinus* > *Bálint* (DEME 1956: 13). „Pusztán magyar, azaz belső fejleményű $v > b$ változásra alig van példa” — írja DEME, de azért akad ilyen is, például a *kavics* szó *kabics*, a *zavar* szó *zabar* alakváltozata; „a *vacsora* ~ *bacsora* megfelelés már gyanúsabb, mert a szó idegen eredetű” (DEME 1956: 13). KÁLMÁN BÉLA is több példát felsorol: *Alibánfa* < *Olivant* + *falva*, vö. 1438: *Olywanthfalua*, 1464: *Alybanthfalwa*; *hebeg* ~ *heveg*; *cibak* ~ *civak*; *hébér* ~ *hévér* < ném. *Heber*; *vagon* ~ *bagony*, *vacsora* ~ *bocsora*, *verdung* ~ *berdung*, *óvégat* ~ *óbégat*, *leveg* ~ *lebeg*, *suviksz* ~ *subick*, *civil* ~ *cibil* (KÁLMÁN 1956a: 22). (További, pontosabban adatolt példák találhatók még BÁRCZINÁL, 1958a: 109–110, 127. A földrajzi nevek köréből KISS LAJOS hoz néhány adatot a $v > b$ és a $b > v$ szórványos hangváltozásra: 1995: 31, 33.)

BENKŐ szerint „Igen valószínű, hogy a β -s és v -s nyelvjárási ejtés több évszázad óta tartó küzdelmének eredménye az a nagyszámú mai keleti nyelvjárási $v \sim b$ kettősség (*szilva* ~ *szilba* stb.), amely Erdélyben minden más magyar nyelvjárási részlegnél erősebben jelentkezik” (1956: 24).

5.3.1.2. A β dentilabiális v -vé válásának kronológiája miatt a német (bajorosztrák) (állítólag bilabiális) w hang magyar b megfelelését mutató jövevényszó-csoport kiemelt fontosságúnak számít. Afféle szavak tartoznak ide, mint a ném.

⁸⁵ A magyar hangváltozások rendszerében magának a zárhangúsodásnak a létezése is idegen, ugyanis mind a magánhangzókat, mind a mássalhangzókat a lenizációs változások jellemezték.

Wagner > *bognár*; ném. *Wicken* > *bükköny*; ném. *wer da* > *berdó* (KÁLMÁN 1956a: 22; BENKŐ 1957: 77). Magát a jelenséget már jóval az ómagyar bilabiális β feltételezése előtt is számontartották, MOÓR ELEMÉRNél azt olvashatjuk, hogy „a német bilabiális *w*-t a magyarban mindig *b*-vel helyettesítették (v. ö. pl. *bakter*, *silbak*, *Balf* < *Wolfs* stb.)” (1935: 60), és KÁLMÁN BÉLA is azt írja, hogy az „osztrák-bajor bilabialis *w* hangot a magyar gyakran veszi át *b*-vel, mint a *bakter*, *silbak* stb. esetében” (1949: 282). PETROVICI előadása után rögtön fel is hívták a figyelmet rá, hogy „A németből származó *bognár* (személynévi adat már 1410-ből), *bükköny* (első adata 1549-ből), *billikom* (a XVII. század közepétől), *plajbász*, *bakter* (adatolva a XVIII. század második felétől, de nyelvjárásokban már föltehetően korábban is) a magyarban eléggé következetesen *b*-sek, s a *va-gon* szónak van eléggé elterjedt *bagony* alakja is. Szó belsejében ehhez hasonlóan *b*-s a *silbak*, a *v*-s mellett *b*-s alakváltozatban is él a *suvisz* ~ *subick*, *fédervejsz* ~ *féderbajsz*, *óbégat* ~ R. *óvégat*” (DEME 1956: 13).

A ném. *w* > m. *b* annak bizonyítékaként tűnik fel, hogy „a nyugati magyar nyelvjárástípusoknak legalábbis egy részében már nem volt β ; másképp ugyanis nem lett volna szükség *b*-s hanghelyettesítésre, hanem β -vel vettük volna át e szavakat, s ezek más magyar β -kkel együtt *v*-vé dentilabializálódtak volna” (BENKŐ 1957: 77).⁸⁶ A jelenség a német jövevényszavak minden korszakából adatolható, a 16. századdal bezárólag MOLLAY KÁROLY (1982: 153), a 17. századból HORVÁTH MÁRIA (1978: 30) hoz rá példákat. IMRE SAMU a közelmúltból sorol ide vonható felsőöri szavakat, és úgy véli, hogy „az osztrák–bajor *w* > magyar *b* megfelelés, ha csak a magyar nyelvterületnek egy egészen kis részén is, szinte napjainkig élő jelenség maradt” (1963: 149).

5.3.2. Azt mondhatjuk, a *b* ~ *v* megfelelések magyarázatához — tűnjenek fel ezek jövevény- vagy belső keletkezésű szavakban — szinte kapóra jött a bilabiális β „felfedezése”, mert így az újgrammatikus hangváltozás-felfogásnak megfelelően,⁸⁷ apró lépések sorába rendezve lehetett értelmezni az összefüggéseket. A

⁸⁶ Ugyanezt a véleményt képviseli a német jövevényszavak vizsgálata során MOLLAY is, aki szerint az „átvétel időrendjéről tájékoztat a baj.-osztr. bilabiális [w] [...] folytatása a magyarban. Amíg a magyarban is volt [u], az átvett bajor-osztrák [w] a magyarban vált labiodentálissá (vö. **vakol**, **vánkos**, **várta**, **vé**, **vijel**, **vincellér**, **virics**; amikor a magyarban már nem volt [u], az átvett bajor-osztrák [w] a magyarban bilabiális [b] zárhangként realizálódott (vö. **bendő**, **billikum**, **bognár**, **bomez** [ɔ: **bomesz**], **bükköny**; **affelbasszer**, **ferbézer**, **ferbolter**; **Balf**.” (1982: 153). A felsorolt példák azonban nem okvetlenül erősítik azt, amit a magyar hangtörténet és MOLLAY bizonyítani akar velük; minderről ld. a 64–65. oldalon írottakat.

⁸⁷ Néhány éve a zöngéesség szerinti hasonulás kapcsán hívtam fel a figyelmet egy szakszóhasználatnál összefüggő kérdésre, ami a hangváltozások elmélete felől nézve is lényeges, ezért itt is szeretném megismételni: A zöngéesség szerinti hasonulás kapcsán arról szokás beszélni, hogy az indukáló hang zöngésíti vagy zöngétleníti az előtte álló mássalhangzót. Tehát például a *vágta* szóban a *t* hatására a *g* hang *k*-vá zöngétlenedik. Ez a kijelentés azonban hangtanilag nem értelmezhető: a *g* attól *g*, hogy zöngés. Az említett esetben nem a *g* „zöngétlenedik”, hanem az történik, hogy

$b \gtrsim v$ vagy $v \gtrsim b$ változás és váltakozás magyarázatában azonban valójában semmi szükség a bilabiális β -re, ez a jelenség akkor is megmagyarázható, ha a magyarban nem feltételezzük a β egykori meglétét, majd eltűnését. A $b \sim v$ váltakozás és $b > v$, $v > b$ változások egyszerű zárhang : réshang opozícióknak alapuló jelenségek. Mivel a magyarban a bilabiális és a labiodentális képzési helyek között nincs, és valószínűleg soha nem is volt disztinktív opozíció, ezek a képzési helyek fonológiai egységeknek számíthatnak (vö. SIPTÁR 1994: 184, 1995: 41, továbbá ld. még a 20–21. oldalon és az ugyanitt a 28. lábjegyzetben írottakat).

Arra tehát, hogy a zöngés labiális b zárhanggal egy labiális zöngés réshang álljon opozícióban, a labiodentális v ugyanúgy alkalmas, mint a bilabiális β .⁸⁸ Ezért akár az ómagyarban, akár jóval ezután, nem volt szükség a bilabiális β -re a $b \sim v$ váltakozáshoz, ez a két hang mindig is természetes zárhang : réshang opozíciót alkotott, és a közöttük lévő váltakozás pedig leginkább a magyar hangtörténetben *asszociációs változás*-nak nevezett jelenségek (vö. BÁRCZI 1967: 125) közé sorolható, alapját elsősorban a beszédpercepció képezi, ezért olyan

a számára tiltott fonotaktikai helyzetben a helyébe egy másik hang, a k lép. Itt tehát nem lesz valamiből valami (g -ből k), hanem valami helyébe lép valami (g helyébe k): valami, ami egyébként nem lett, hanem már korábban is megvolt (vö. SZILÁGYI N. 2004: 98). Hangtörténeti szempontból ez azért érdekes, mert ugyanezt a szemléletet mutatják az afféle kijelentések, hogy a $t > z$ -vé, a $k > \chi$ -vá, a $b > \beta$ -vé spirantizálódott stb. Ezekkel a terminusokkal addig nem is lenne nagyobb baj, míg csak annyit jelentenének, hogy „régén valószínűleg t állt ott, és mára z van a helyén”. Azonban a szakszóhasználat nyelvi csapdája (vö. SZILÁGYI N. 2004: 10–40) és az újgrammatikusoknak a hangváltozások fokozatosságáról vallott 19. századi — de sajnálatos módon a 21. században is vallott (vö. E. ABAFFY 2003: 109–110) — nézetei miatt a nyelvtörténész gyakran mindenféle közbülső alakokat, újonnan megjelenő (épp a fokozatos változás igazolására kitalált) hangokat feltételezve próbálja meg bizonyítani a változást, jöhetnek ezekben a helyzetekben valószínűleg nem új hangok jönnek létre, hanem egy már meglévő lép a már szintén meglévő helyébe. Mint LAZICZIUS már rég megfogalmazta: fonológiai okok miatt „a hangváltozások a nyelvben mindig és kivétel nélkül ugrás-szerűek” (1932: 84). Súlyosbítja a helyzetet, ha az apró lépésekben bekövetkező változásokban hívő hangtörténész egészen elképzelhetetlen, az adott nyelv hangrendszerétől idegen hangokat kezd rekonstruálni, hogy bizonyíthassa ezeket az „apró lépéseket”. Ennek megfelelően egy $k \rightarrow h$ - „változás” például csak úgy mehetett végbe, hogy a k előbb heheztes k^h lett (semmiféle bizonyíték nincs rá, hogy a magyarban valaha lettek volna aspirált hangok!), majd eztán (szó elején!) $k\chi$ zárhang + spiráns hangkapcsolattá (esetleg a magyarban vélhetőleg sosem létezett $k\chi$ affrikatává) alakult: $k > k^h > k\chi > \chi > h$ - (GOMBOCZ 1922: 17, SZINNYEI 1912: 65). (Ezen újgrammatikus elképzelések kritikáját, benne a $k > \chi$ változás elemzését ld. LAZICZIUS 1932: 77–84. Vö. KIS 2014a: 102–103.)

⁸⁸ A $b \sim v$ váltakozásban résztvevő réshang esetében teljesen természetesnek tekintik, hogy ez bilabiális β volt eredetileg ($b \sim \beta$), a zárhang esetében azonban fel se vetődik — tegyük hozzá rögtön: nagyon helyesen! —, hogy az nem bilabiális [b], hanem labiodentális [b] is lehetett volna ($\underline{b} \sim v$). Pedig a labiodentális \underline{b} — amit a PHOIBLE egyébként csak két afrikai nyelvben, a mbumban és a shillukban tart nyilván — a képzés helye szerinti igazodások során adatolhatóan előfordul a magyarban (pl. *szahvány*), míg a β pusztán hipotetikus hang. Nem igényel hosszabb magyarázatot, hogy a $v \sim b$ váltakozások magyarázatában egy $v < \underline{b} < b$ változásnak ugyanannyi realitása van, mint a $v < \beta < b$ -nek.

gyakori a beszélők tudatában etimológiai kapcsolatok nélkül élő, szócsaládba nem tartozó jövevényszavakban és a tulajdonnevekben.

5.3.2.1. A $b \rightleftharpoons v$ változás/váltakozás ráadásul nem is speciálisan magyar jelenség, a labiális zárhangok kizárólag bilabiális, valamint a labiális réshangok kizárólag labiodentális képzése miatt egy fonológiai osztályba tartozó b és v más nyelvekben is váltakoznak egymással: „latin $b > v$ és $v > b$ az ilyenféle példákban: *iuvente < iubente*, *Silbano < Silvano*, *acervissimam < acerbissimam*, *Berecundus < Verecundus*, *berbeces < verveces* (W. MEYER-LÜBKE, Einführung in das Studium der romanischen Sprachwissenschaft. Heidelberg, 1920. 165. l.), s mint amilyennel az egyházi latinságban (FLUDOROVITS JOLÁN: MNy. XXVI, 199) meg a németben is (WEINHOLD, BairGramm. 124–5. §.; idézve EtSz. 247) találkozunk” (CSÜRY 1932: 237).

5.3.2.2. A labiális rés- vagy zárhangok különböző helyettesítésére a magyaron kívül más finnugor nyelvek jövevényszavai is szolgáltatnak adatokat. Például a labiodentális v -t nem, ellenben a bilabiális β -t ismerő vogulban az orosz v -t helyettesíthetik a várható β mellett (or. $v > \text{vog. } \beta$: *βailχ* ’nemezpárna’ < *войлок*, *βinā* ’bor’ < *вино*, *βot* ’csak, lám’ < *вот*, *voikā* ’pálinka’ < *водка*) még p -vel (or. $v > \text{vog. } p$: *pēkšā* ’mókus’ < *векуша*, *išpiñ* ’disznó’ < *свиня*, *torkop* ’répa’ < *морковь*, *Romprantor* < *Ромбандеев*), hangzóhiánnyal (or. $v > \text{vog. } \emptyset$: *ulyña* < *вольно*, *unt* < *винт*, *Paəl* < *Павел*) és u -val (or. $v > \text{vog. } u$: *Petrou* ’Péter-Pál napja’ < *Петров*) is (KÁLMÁN 1956b: 117–118).

5.3.3. A $b \sim v$ váltakozás a magyarban nem tűnik ritkaságnak. A korai tulajdonnevek mellett [vö. *Vasztély* < *Básztély*, „*Bojla ~ Vojla*, *Bota ~ Vata* (Acta Hist. Szeged. XLIV, 76), *Boyta ~ Voyta* (uo. 64), *Wolya ~ Bolya ~ Vaja* (uo. 57), *Woyk ~ Boic* (uo. 49)”: KÁLMÁN 1976b] újabb szavakban is feltűnik: „*Alibánfa* hn. WERTNER: Nyr. XLIV, 295, *babarus* EtSz. 210, *cibak* EtSz. 650 és SIMONYI: Nyr. XLV, 292, *cibil* EtSz. 741, *csebetöl* EtSz. 1010, *dëbojka* EtSz. 1288, *gaballér* MTsz., *Ibafa* hn. PAIS: MNy. VIII, 401, (R. *levég* >) *lebég*, *lőbiposztó* OklSz. *óbéogat*, *Sebes* szn. WERTNER: Nyr. XLIII, 256, (sváb >) *sováb* > **sobáb* (> *subáb* MTsz.), *subick*, (*szivar* >) *cibar*, *zsibaj*” (HORGER 1928: 119–120); *birsalma* > *virsalma* (TESz. III, 1101), *visálmá* (ÚMTsz. I, 490), *bereb* ’veréb’ (GÁLFFY 1965: 263, MÁRTON 1969: 33, 1972: 54), *bereb*, *berieb*, *berieb* (MoldvTnySz. I/2: 476), *lábábal* ’lábával’ (MÁRTON 1969: 33, 1972: 54), „*dávorog* > *dáborog* (EtSz.), *ivolya* > *ibolya* (NySz.). SIMONYI eltérő magyarázata ellenére ide soroznám a *valaska* > *balaska* példáját is (EtSz.). Szatmárhegyen jegyeztem föl a *szilba* (< *szilva*), Moldvában, Bogdánfalván a *sohuba* ~ *souba* (< *sohuva* ~ *sehova*) alakot. A Szamosháton Egriben azt mondják a tyúkról, hogy *orozba* (< *orozva*) költött, vagyis ’lopva, észrevétlenül, titkos helyre’. A $b > v$ változásra példa a *hévér* (Szamoshát) ~ *hévēr* (MTsz.) < *hébér*; továbbá a *teberna* ~ *deberna* (Szamoshát) > *devernya* (MTsz.). A $v > b$ változás példái

közé tartozik nézetem szerint a *magvaváló* > *magbaváló* szó is. Az *orozba*, *sohuba*, *magbaváló* példáiban elősegíthette a változást a *-ba* rag analógiája. A *magvaváló* szónál még dissimilatiós *v* > *b* hangváltozásra is gondolhatunk.” (CSÚRY 1932: 237).

5.3.4. A *b* ~ *v* típusú asszociációs változások mögött az anyanyelvi hangsorminták húzódnak meg. Az ingadozáshoz nem egy harmadik, köztes hang (esetünkben a β) megléte szükséges, mert a jelenség nem artikulációs, hanem percepciós jellegű változás. Különösen a kölcsönszavak esetében látszik ez, ugyanis az átvett hangalak kialakulásában nem az számít, hogy mi van az átadó nyelvben, hanem hogy mit hall az átvevő a saját artikulációs bázisa, anyanyelve tipikus hangsormintái alapján.⁸⁹ Épp ezért a *b* ~ *v* váltakozás bármelyik nyelvből átvett *b*-s vagy *v*-s szavunkat érintheti: ol. *ribalta* > *rivalda*; ol. *verzino* > *berzseny*; cseh *Vraclav* > *Boroszló*; szlov. *valaška* > *valaska* ~ *balaska* (KÁLMÁN 1956a: 22), fr. *volt* > *bolt* (PAIS 1956: 16), szln. N. *bážol*, szb.-hv. Kaj *bážul*, *bážulj* > *vážsu* 'bab, paszuly' (TESZ. III, 1101).

5.3.4.1. Ebből a szempontból lényegtelen, hogy az átadó nyelvben bilabiális β van-e, hiszen a magyar beszélő valójában nem a β -t helyettesíti *v*-vel, *b*-vel, hanem a szót egész hangalakjával illeszti be anyanyelvébe. Ez az oka annak is, hogy ugyanazt a hangot különböző szavakban különbözőképpen veszik át. A felsőöri nyelvjárásban érthető okokból sok német jövevényszó van, és ezekben a bajor-osztrák *w*-nek gyakran *b* felel meg: *baktul* 'éjszakázik, virraszt' < *woxtn* 'wachten'; *bángli* 'könnyű, kis lovaskocsi' < *wāgerl*; *bédër* 'vihar, zivatar' < *wēida(r)* 'Wetter'; *békkër* 'ébresztő óra, vekker' < *wēikkə(r)* 'Wekker'; *békni* 'hosszúka alakú, pék sültötte kenyér' < *wēikn*; *biēsli* 'virslis' < *wiəstl* 'Würstel'; *bimmelli* 'pattanás, vimedli' < *wimmerl*; *bincsül* 'szerencsekívánatot mond' < *wintšn* 'wünschen'; *buog* 'mérleg' < *wōG* 'Waage'; *fédərbájsz* 'síktor' < *fēida(r)wajs* stb. (IMRE 1963: 148). De a német *w*-nek ugyanilyen nagyszámú a *v*-s megfelelése is: *cvidër* 'nyügös, kedvetlen' < *tswidə(r)* 'zuwider'; *kévëkk* 'menj innen' < *Gēi wek* 'geh weg!'; *kvint* 'mérlegsúly' < *Quent* (régisúlymérték); *vájdling* 'nagy alakú, tálszerű edény' < *wajdliŋ*; *videhákli* 'meggörbített erős drót'; *vinkli* 'zug, sarok' < *winkl*; *vuost* 'hentes készítette kolbász' < *wuaššt* 'Wurst' stb. (IMRE 1963: 149). És természetesen ingadozó alakok is vannak: *békkër* ~ *vékkër*, *bimmelli* ~ *vimelli* (IMRE 1973). (A *v*-vel kezdődő német jövevényszavakra ld. még: MOLLAY 1982: 548–556, HORVÁTH M. 1978: 229–232.)

Hogy a felsőöri nyelvjárás közelmúltban (vö. IMRE 1963: 149) átvett szavaiban látható *b* ~ *v* ingadozás valóban összefügg a német *w*-vel, az kétségtelen, viszont a *v* > *b* megfeleléssel a felsőöri nyelvjárásban nemcsak német jövevényszavakban találkozunk, hanem például a *szarv* szóban is (*szarob*, *ekiszarba* 'eke-

⁸⁹ Vö. „percepciós bázisunk egyfajta szűrőként viselkedik, s az észlelési rendszert az anyanyelvi hangzás irányításával működteti” (GÖSY 1989: 17, lásd még 16–19).

szarva', *szarbas* 'szarvas', 'kifli'). Sőt a kétségtelenül egészen új, ráadásul az átadó alakban *b*-t tartalmazó *bicigli* szónak van *vicigli* alakja is (uo.). Ez utóbbi a bajor-osztrákkal nem érintkező területeken is előfordul: a *vicigli*-re van adat a szlovákiai magyar nyelvjárásokból (IMRE–KÁLMÁN 1954: 506), szerepel az ÚMTsz.-ban Nyitragerencséről és Csábról, *vicikli* alakban Vas megyéből, Apátfalváról, Nyíregyházáról és Kórógyról (I, 474).⁹⁰ További adat a kései ném. *b* > m. *v* (vagy még inkább ném. *b* \approx m. *v*) váltakozásra: 1585: *baior*, N. *vajor* (MTsz.) 'egyféle szőlő' < *bajor* (MOLLAY 1982: 193–194), 1612: *billikhumb*, 1665/1754: *Vilcum* (uo. 198).

Nem erősíti a ném. *w* > m. *b* megfelelés kapcsán sokat hangoztatott feltevést, miszerint azért kellett *b*-vel helyettesíteni a német *w* hangot, mert a magyarban (már) nem volt bilabiális β , az sem, hogy nemcsak a német bilabiális *w*-nek, hanem a labiodentális *v*-nek *b*-vel történt átvételére is van példa (1581: *kanawatz* 'kanavász', de 1632: *kanabác*, 1650: *kanabacz*: HORVÁTH M. 1978: 98–99). Még MOLLAYnak a *w*-s átvételek kronológiájáról tájékoztató példái (1982: 53) között is akad olyan, amelyeknek magyar alakjai kettős, *b*-s és *v*-s megfelelést is mutatnak (1620: *bomesz*, 1625: *vamesz* 'kabátka'). A korai és későbbi, de nagyjából egy időszakból származó *b*-s és *v*-s jövevényszavak mind azt bizonyítják, hogy bármikor átvehettük a német *w*-t *b*-vel és *v*-vel helyettesítve is, ez nem a magyar bilabiális β meglétén vagy *v*-vé válásán múltott. Vö. 1392: **bognár** — 1395 k.: **vijel**, **virics**, 1396: **vincellér**; 1549: **bükköny**, 1557: **affelbasser**, 1585: **bendő** — 1533: **várta**, 1588: **vakol**.

5.3.4.2. Amennyiben nem csak német > magyar jövevényszavakban keresünk *b* ~ *v* megfeleléseket, egyből kiderül, hogy természetesen labiodentális *v*-t tartalmazó szavakat is vesz át *b*-vel a magyar nyelv. „Több példát is találunk a cigány *v* > magyar *b* megfelelésre: *tubáló* 'cigaretta' [< *thuvālo* 'füstös; cigaretta, pipa' (...)], *borbil*, *borbiszál*, *borviszál* 'beszél, beszélget' [< *vorbil* 'beszél, szól' (...)], *vorbisārel* 'beszélget' (...)]” (KIS 2014b: 183).

5.3.4.3. Még az sem lehetetlen, hogy a magyar *b*-t a német vegye át *v*-vel. Az egykori Vas és Sopron megye területén is beszélt burgenlandi német nyelvjárásban, a hienben például a „*béres* h. *véres*, a. m. urasági szolga; — *bika* h. *vika*, *vikerl*; az erdélyi szászok is használják. — *bocskor* h. *vacsker*; [...] — *bucusu* h. *vucusu* a. m. *vásár*” (BALASSA 1894: 350). „Ide sorolhatjuk a *rovás*, *ravás* szót is, amely különösen a pásztoroknál nagy szerepet játszott. E szó el van terjedve valamennyi hazai nyelvben, és részben külföldön is, így a németben kétféle hangalakban fordul elő: 1. *Robisch*, *Rabisch* (régente a szászországi bányászatban, de egyebütt is Németországban közhasználatú volt, összetételekben is: *Rabischauf-*

⁹⁰ A *bicikli* alakváltozatai egyébként is jól példázzák, hogy a szócsaládba nem tartozó jövevényszavak alakja rendkívül változatos lehet: *bicegli*, *bicégli*, *biceglő*, *bicekli*, *bicigli*, *biciklej*, *bificli*, *cibikli*, *ficikli*, *picikli*, *vicigli*, *vicikli* (ÚMTsz. I, 474, TESZ. I, 296).

seher, Rabischmeister, 1. Adelung és Schmeller; Magyarország nyugati részén is mondják: *Rawisch* és *Rabisch*; és 2. *Rosch, Rasch* Stájerországban” (SIMONYI 1908: 101). Hogy a magyar *b* hang *v*-nek (*w*-nek?) hallása egy német anyanyelvű által nem új keletű jelenség, arra bizonyíték Oswald von Wolkenstein (1377–1445), az utolsó német minnesänger makaróni költeménye, amelyben a magyar *bezzeg* szó *wesegg*-nek írva szerepel (MOTZ 1913).

5.3.4.4. Egyes szavakban az is bizonytalanná teszi a $\beta > b$ hanghelyettesítés megítélését, hogy bizonyos esetekben nem lehetetlen, hogy már az átadó nyelvben is *b* volt található. Bajor-osztrák eredetű német jövevényszavaink közül a jelenség legismertebb, a köznyelvben és a nyelvjárásokban egyaránt élő példái (*bakter, bognár, bükköny*) esetében például az EtSz. „azt az álláspontot képviseli; hogy mivel a középfelnémet *w*-nek az osztrák-bajorban sok esetben *b* felel meg, fel kell tenni, hogy mindhárom magyar szó ilyen *b*-n kezdődő népi alak átvétele” (IMRE 1963: 148). Ez meglehetősen nyomós érv, amit a magyarországi német nyelvtörténeti adatok is megerősítenek: a ’bognár’ régi német előfordulásai között ilyeneket találunk Sopronban: 1379: *wagner*, 1430–31: *bagner*, illetve Körmöcbányán: 1485: *Bogner* vel *Wagner*. A *b*-s alakok a nyugat-magyarországi német nyelvjárásokban manapság is élnek (MOLLAY 1982: 201–202).

5.3.4.5. Egyes latin jövevényszavaink kapcsán FLUDOROVITS JOLÁN figyelmeztet rá, hogy a „vulg. lat.-ban *v* és *b* gyakran váltakozik. Ilyen $v > b$ változásra vannak adatok az egyh. lat.-ból is; pl. *habe* (= *ave*), *adiubavit, solbere, lababant* stb. (vö. RÖNSCH, Itala u. Vulgata 455). Ilyen megfelelés a magy.-ban: *Bálint* < egyh. lat. *Valentinus* ~ **Balentinus* (vö. *Balente* GRÖBER I, 473); e mellett a *Válent, Válint* alakok újabb (XVI. sz.-tól való) átvételek (vö. EtSz.) | [*Vince*] PPB. szerint a *Vincentius* magy. megfelelői: *Bentzentz, Vince, Vinc* < lat. ?**Bincentius*.” (FLUDOROVITS 1930: 199).

5.3.5. Összességében azt láthatjuk tehát, hogy a $b \sim v$ váltakozás magyarázatahoz sem belső keletkezésű, sem jövevényszavainkban nincs szükség a bilabiális β -re, és az idevont adatok nem bizonyítják *e* hang bármikori meglétét a magyarban.

5.4. A román nyelv magyar jövevényszavai és az ómagyar bilabiális β

5.4.1. Az (ó)magyar bilabiális β meglétének legfontosabb bizonyítékaként a román nyelv egyes jövevényszavait szokás említeni: „Kétségtelenül β -re mutat az a tény — írja BÁRCZI GÉZA —, hogy a rumén nyelv régebbi magyar jövevényszavaiban a magyar *v*-nek *u*-féle hang (vagy ennek valamely fejleménye) felel meg, holott a ruménban mindig volt labiodentális *v*, tehát a hanghelyettesítés világosan bizonyítja, hogy a magyarban a mai *v* helyett másféle hang volt, nyilván az μ -hoz igen közel álló β . Pl. *tolvaj!* > rum. *toluoai!* *marokvas* > rum.

morcoasă; vallani > rum. *ului*, *vágás* > rum. *ogaș, vármegye* > rum. *ormeghie, vakisa* 'olyan juh, melynek szeme körül fekete karika van' > rum. *oacheșă, Bukorvány* > rum. *Bucuroia, Temesvár* > rum. *Timișoara, Szentiván* > rum. *Sintiuan, Várda* > rum. *Oarda, Újváros* > rum. *Ioaraș, Szilvás* > rum. *Siliuaș* stb. stb." (BÁRCZI 1958a: 110; ugyanígy: 1967: 114, E. ABAFFY 2003: 303).

5.4.2. BÁRCZI GÉZA kijelentése mögött a magyar nyelvtörténetnek az a közkeletű vélekedése áll, mely szerint „a jövevényszavak az átvevő nyelvben rendszeren azzal a [...] hangalakkal kezdik életüket, amelyet az átadó nyelvből hoztak magukkal”, és kivételt csak azok az esetek alkotnak, amikor „egy jövevényszóban olyan hang vagy hangcsoport fordul elő, mely az átvevő nyelvben vagy egyáltalán nincs meg, vagy abban a helyzetben (pl. szó kezdetén) hiányzik, amelyet a jövevényszóban elfoglal” (BÁRCZI 1958b: 46). Mindebben azonban BÁRCZI-nak nem okvetlenül van igaza (mint erre már a magyar nyelv bajor-osztrák jövevényszavai kapcsán is rámutattam a 63. oldalon), és a románba bekerült magyar szavakat nem igazán lehet „döntő érv”-nek tekinteni a bilabiális β mellett, a jövevényszavak hangalakja ugyanis jelentős mértékben az átvevő nyelv hangsormintáin múlik, és nem a kiindulási alak hangjainak fonetikai minőségén, még ha attól természetesen nem is választható el. Nyilvánvaló, ha az idegen és anyanyelvi hangok és hangsorminták nem térnek el (jelentősen) egymástól, vagy ha a beszélő(közösség) kétnyelvű, akkor az átadó és az átvevő alak megegyezhet, azonban mindig az anyanyelvi fonotaktikai mintázat és artikulációs bázis lesz a meghatározó, vagy egyszerűen fogalmazva: az, hogy mit hall és mit tud kimondani a beszélő.

Éppen ezért az a legvalószínűbb magyarázat, hogy a magyar (akár bilabiális, akár labiodentális) v -knek román diftongusokban (pl. *Temesvár* > *Timișoara* [timiʃwara]) vagy e diftongusok monoftongizációja után egyeshangzókban kimutatható folytatása (pl. m. *váras* > rom. *ȕoras*⁹¹ > *oraș* [oraʃ]) teljes mértékben a román nyelv „belügye”, amiből az egykori vagy jelenkori magyar v (β stb.) hangszínére, képzésére vonatkozóan semmilyen információt nem nyerhetünk. A román alakok nem nyújtanak kronológiai kapaszkodókat sem a feltételezett magyar β eltűnésének időpontjához, ugyanis „abból a tényből, hogy a román nyelv egyes magyar elemeiben a v kiesett vagy átalakult”, a kölcsönzés régiségére nézve nem vonhatunk le semminemű következtetést, hiszen az „olyan köz- és tulajdonnevek, mint *oraș, Orăștie, Oradea* minden bizonnyal nagyon régiek a román nyelvben, de például *ormeghie, Odorău, Căuceu* egészen új keletűek lehetnek” (PETROVICI 1956: 10).

⁹¹ Az először 1418-ban adatolt (TAMÁS 1943a: 358, 1943b: 345) *oraș* szó diftongusos alakját ALEXICS GYÖRGYNél láthatjuk: *ȕoraș* (1888: 15); ennek az alaknak a létezését ÁSBÓTH kétségbe vonja (1897: 338), ebben azonban téved (ld. GÁLFFY 1964a: 42).

PETROVICI hipotézise és ennek lelkes fogadtatása a magyar nyelvtörténészek körében elfedte azokat az óvatosságra intő megjegyzéseket, melyek szerint például szép számmal vannak „adatok, amelyek azt látszanak bizonyítani, hogy már régebben sem volt egészen kizárólagos a magyar *v* bilabialis ejtése”, emiatt az a tétel, hogy „a magyar *v* nemrég vált bilabiálisból labiodentálissá, ebben a kategorikus formában — úgy látszik — nem mondható ki” (TAMÁS 1956: 15), és korántsem fedi a valóságot, hogy a korai, *β*-s ejtésűnek gondolt magyar szavakat mindig magánhangzóval helyettesítve vette át a román nyelv, ugyanis még a legfőbb bizonyítéknak hozott példák egy részének is van *v*-s alakja a románban. PAIS DEZSŐ például a magyar *Várad* : román *Oradea* viszony mellett megvilágítandónak ítéli „azokat az eseteket, amelyekben magyar *Várad* helyneveknek *Va-radia* a román megfelelőjük”, például már 1427-ben: „Poss. Zaad et *Waradya*” stb. (1956: 18–19). Az *Oradea* mellett az *oraş* is azok közé a szavak közé tartozik, amelynek több román nyelvjárásban van *u* vagy *w* kezdetű ejtése: *uoraş* ~ *woraş* 'város' (GÁLFFY 1964a: 42).⁹² BAKOS FERENC olyan kettős átvételekre hívja fel a figyelmet 18. század közepi iratokból (*ormeghie* ~ *varmeghie* ~ *varmide*, *odorbireu* ~ *odvorbireu*, *Oşorhel* ~ *Vaşarheiu*), amelyek ugyanarról a területről jelentkeznek (1956: 20).

5.4.3. A magyar átdó alakban *v*-t tartalmazó román szavakat nézegetve egyáltalán nem látszik tipikusnak, hogy ne *v*-vel vették volna át őket a román beszélők, sőt egyértelműen a magánhangzóval történő hanghelyettesítés minősíthető ritkának. A TAMÁS LAJOS etimológiai szótárának magyar szómutatójában felsorolt *v*-vel kezdődő 113 magyar szó közül például csak 3 került át a románba kizárólag magánhangzós kezdettel (*odós* < *vadóc*, *uluí* < *vall*, *órga* < *varga*), a többi mind *v*-vel fordul elő (TAMÁS 1966a: 934–935),⁹³ kivéve a már említett *orás*-t (*uoraş* < *váras*) és *orméghie*-t (< *vármegye*), amely a korábbi, sok adattal rendelkező *varmeghie* mellett magánhangzós alakban is elterjedt (i. m. 837–838). A szóbelseji *v*-ket tartalmazó szavak között is nagyságrendekkel gyakoribbak a *v*-s átvételek. A szótárban a *v* kezdetű román címszavak száma 99 (i. m. 834–863), közöttük több olyan, a román nyelv viszonylatában korai előfordulásának tekinthető lexéma is található, melyeknek a magyar bilabiális *β*-vel még „találkozniuk” kellett — különösen akkor, ha a dentilabializáció csak a 17-18.

⁹² Az *oraş* átdó alakja kapcsán „csaknem bizonyosnak mondható, hogy *város*-ból soha sem lett volna *orás*, hanem legfeljebb *oroş*: *oriş*: *orîş* (MILETIĆ-nél *variş* alakot találunk egy 1462 és 1472 közt írt okiratban), *orás* meggyőződéseim szerint csakis a régiségben sűrűn előforduló *váras*-ból magyarázható (MILETIĆ 1472–1481 időközből idéz egy *varaş* alakot, a mai *oraş*-t azonban már 1420 és 1431 közt találjuk nála)” (ÁSBÓTH 1897: 338).

⁹³ Igen alapos bemutatása a román nyelv magyar jövevényszavainak ALEXICS GYÖRGY munkája is (1887–1888), adatait (ld. pl. a *v* kezdetű szavakat, 1888: 111–114) TAMÁS LAJOS felhasználta szótárában. A magyar *v*-k átvételével kapcsolatosan egyébként a román nyelvjárások nem nagyon mutatnak eltérést (vö. STAN 1905, kül. 320).

században zárult volna le a keleti nyelvjárásokban (BENKŐ 1957: 77–78) —, ám mégis labiodentális *v*-t tartalmaznak: 15. sz. eleje: *vámă* < *vám* (TAMÁS 1966a: 835–836), 16. sz.: *varméghie* (később: *orméghie*) < *vármegye* (i. m. 837–838), 16. sz.: *vároș* < *vörös* (i. m. 838), 18. sz. eleje: *vălătăș* < *vallatás* (i. m. 843), 1742: *vălătui* < *vallat* (i. m. 843), 17. sz. *verș* < *vers* (i. m. 847–848), 1699–1701: *vicăreș* < *vikárius* (i. m. 848–849), 1593/97: *vidic* < *vidék* (i. m. 852), 17. sz. közepe: *vig* < *vég* (i. m. 853), 1629: *vigăzui* < *végez* (i. m. 855), 1736: *vijgălui* < *vizsgál* (i. m. 855), 17. sz. eleje: *vileág* < *világ* (i. m. 856–857), 17. sz.: *vișeu* < *véső* (i. m. 859–860), 14–15. sz. *viteáz* < *vitéz* (i. m. 860).⁹⁴

Maga PETROVICI is nagyon sok olyan adatot közöl, amelyekben a román szó *v*-t tartalmaz a magyar *v* helyén, vagy kizárólagosan, vagy magánhangzóval váltakozva (1956: 10).⁹⁵ Ezekben a *v*-s átvételeket (ld. még BAKOS 1956: 20) PETROVICI újabb átvételeknek minősíti (mint TAMÁS LAJOS adataiból látható, nem okvetlenül helyesen), és azt mondja, hogy „két olyan alak közül, amelynek egyikében *u* van a magyar *v* helyén, a másik pedig megőrizte a magyar *v*-t, azt kell régebbinek tartanunk, amelyik a magyar *u* (*ü*) hangot tartalmazó alakból ered” (1956: 10). Ezt a kettősséget BENKŐ nem az átvétel idejével, hanem azzal magyarázza, hogy „az erdélyi magyar nyelvjárásokban valószínűleg már jó néhány évszázad óta adva volt a kisebb nyelvjárási részlegek *v* ~ *β* kettőssége, s így az erdélyi román nyelvjárások számára is adva volt a *v*-s, illetőleg magánhangzós átvételek lehetősége” (1956: 24). Mindebből azonban nem derül ki, hogy a régi, 17-18. század előtti átvételek [pl. a Havasalföldön 1415-től: *vamă* ’vám’, 1418-1820-tól: *vameș* ’vamos’, 1418-1420: (*a*) *vămui* ’vámol’, 1424 (Havasalföld), 1452 (Moldva): *vig* ’vég (vászon, posztó mértékegysége)’: BOLOCAN 1981],⁹⁶ amelyek átvételének idejére a keleti magyar nyelvjárástípusokra még kizárólag bilabiális *β*-t feltételeznek (vö. BENKŐ 1957: 77–78), hogyan kerülhet-

⁹⁴ ALEXICS GYÖRGY szerint éppen, hogy nem jellemző az átvett *v* hangok megváltozása a románban. Mint írja: „Szókezdő fűvő ajakhangok egynehány kivételével nem változnak el. Van eset, hogy a lágyból kemény támad: *văgăș*: *făgăș*; majd meg azt tapasztaljuk, hogy a lágy absorbealódik s helyébe diftongus lép: *văgăș*: *uogăș* s ezen az alakon át: *ogaș*; *uoraș*: *oraș*; varmed’ije: *uormed’ije*: *ormed’ije*. Szó közepén kiválóan érdekes jelenség, hogy a hol a magyarban mássalhangzó után következik lágy fűvő ajakhang, az oláhban eltűnik: *morkășă*; *odorbirău*; *tulaj*. Egy szóban meg *h*-vá válik: *tăihar*. Először bizonyára keménnyé tömörült (vö. *huncfüt*: *huncvut*) s ezen keresztül lett *h*-vá; majd *b*-vé alakul, pl. *răvas*: *răbuș*.” (1888: 158–159).

⁹⁵ A dél-bihari román nyelvjárás például jellemzően *v*-vel vette át a magyar *v*-ket szó kezdetén (KUN 1993: 60) és szó belsejében is (pl. *levegheu* < *levegő*, *leveșe* < *leves*, *nevoie*, *nevoile* < *nyavalya* (i. m. 57), viszont van példa a magánhangzós helyettesítésre is (*căuaci*, *covaci* < *kovács*: i. m. 53), sőt olyat is láthatunk, hogy a magyar *b* helyén áll *v* a románban: *plaiavz* < *plajbász* (i. m. 58). A román nyelvatlasz első három kötetének magyar eredetű anyaga (MÁRTON 1942) szintén túlnyomórészt *v*-s átvételeket mutat, 24 magyar *v*-t tartalmazó szóból csak 2 került át kizárólag magánhangzóval a románba: *hitiqan*, *hitiyan* < *hitvány*, *uigă*, *oigă* < *üveg* (i. m. 20, 37).

⁹⁶ BOLOCAN szótárának adatait SZILÁGYI N. SÁNDORnak köszönhetem.

tek be a románba labiodentális *v*-vel. PETROVICI szláv közvetítéssel igyekszik ezt magyarázni (1956: 10), azonban ezt a véleményt már előadásához hozzászólva is többen cáfolták (TAMÁS 1956: 15, BENKŐ 1956: 24).

5.4.4. Megválaszolatlan (sőt felvetetlen) kérdés az is, hogy a magyar bilabiális *β*-t miért csak a román nyelv helyettesítette magánhangzókkal, a bilabiális *β*-t nem ismerő szláv nyelvek miért nem. A magyar *város* szó például jó néhány szláv nyelvben régóta megtalálható, minden esetben *v*-vel: dalmát *varos*, szlovén, horvát, szerb, bulgár *varoš* (MUNKÁCSI 1881: 91–92), tót *varoš* (HALÁSZ 1888: 500), rutén *vároš* (*váreš*, *varyš*) (BONKÁLÓ 1921: 340; MUNKÁCSI 1881: 92).⁹⁷ További olyan adataink is bőven vannak, amikor a szláv nyelvekbe *v*-t tartalmazó magyar szó került át, például a ruténban: *vácok* 'vacok', *vadaska* 'vadászat', *vasadyty* 'vadászik', *vadastvo*, *vadactvo* 'vad', *vad* 'vagy', *vad*—*vad* 'vagy... vagy', *avad* 'avagy', *valčag*, *valčak* 'váltság', *val'iv* 'vályú', *valóvšnyj*, *valušnyj* 'való', *váma*, *vam* 'vám', *várgá* 'varga', *varmedá* (*varmeža*, *varmed*, *varmeg*, *varmija*) 'vármegye', *varoskapitán* 'városkapitány', *vášar* 'vásár', *vendýgfogadóv* 'vendégfogadó', *vígan* 'vigan, viganó' (BONKÁLÓ 1921: 339–340). Szintén nagyobb mennyiségű szót sorol déli szláv nyelvekből MUNKÁCSI BERNÁT (1881), a déli és az északi szláv nyelvekből HALÁSZ IGNÁC (1883: 452, 1888: 500). Adataik egyike sem mutatja a *v* > vokális hanghelyettesítést.

5.4.5. Meglehetősen nyilvánvalónak látszik, hogy a magyar *v* (de lehetne ez a hang akár a magyar *β* is, ebből a szempontból ennek nincs jelentősége) román [w]-vé (majd diftonguson keresztül monoftongussá) alakulásának oka nem a magyar hang képzési helyében, hanem a román fonotaxisban keresendő. Amennyiben a magyar *β*-t annak bilabiális ejtése miatt a román beszélőknek hanghelyettesítéssel kellett volna átvenniük, akkor a magánhangzós átvétel lett volna az alapeset, legalábbis a korai, 17. század előtti jövevényszavakban. De akkor miért olyan nagy a *v*-s átvételek száma és aránya? És nem mellékesen: a bilabiális részhangot szintén nem ismerő szláv nyelvek miért nem helyettesítették a románhoz hasonlóan magánhangzóval a magyar *β*-t, vagy legalábbis miért nem mutatkozik valami aprócska ingadozás, miért teljesen egységesen *v*-vel találjuk meg ezek-

⁹⁷ A *város* szó és jó néhány társa korán átkerült a magyarból az érintkező nyelvekbe, még abban az időszakban, amikor bilabiális *β*-t feltételeznek. SIMONYI a „Magyar elemek az európai nyelvekben” c. írásában például a következőket írja: „Van azonban az ilyen kifejezéseknek egy sokkal régebbi rétege is, t. i. azok a szavak, amelyek a honfoglalás utáni első századokban jutottak bele a szomszéd nyelvekbe és azokban, különösen a déli szláv nyelvekben, a magyar uralom emlékét őrzik. Eme régi szók közül csak a legfontosabbakat említjük: [...] *város*: szlov., horv., szerb és bolg. *varoš* (Stájerország déli részén egy helység neve *Varoš* és az északi felső- és alsó-városnak még száz évvel ezelőtt *Oberwarosch*, *Unterwarosch* volt a neve), románul *oras*” (1908: 101; ugyanebben a cikkben ír SIMONYI a déli szláv nyelvekben meghonosodott *vár* szóról is: 99). HADROVICS a magyar *város*, *vármegye*, *lovászmester*, *vallani*, *vallás*, *vám*, *lovász*, *tolvaj* szavak átvételét sorolja fel a horvátban (1941: 145–146), az átvett szavak mindegyike *v*-t tartalmaz.

ben a nyelvekben a magyar eredetű szavakat? Nyilvánvalóan azért, mert a magyar nyelv labiális zöngés réshangja nem bilabiális, hanem labiodentális volt. És még inkább azért, mert a magyar hang anyanyelvi megfeleltetése elsősorban az adott átvevő nyelv artikulációs bázisán és fonotaktikai mintázatain múlik.⁹⁸ Ez az oka annak, hogy ugyanazt a hangot a különböző nyelvek eltérő módon vehetik át.

Az artikulációs bázison alapuló hanghelyettesítés magyarázza azt is, hogy a fordított irányú, román > magyar kölcsönzések során a magyarok a „román eredetű kölcsönszavakban *v*-vel helyettesítették a román *u*-t” (PETROVICI 1956: 9), és nem *u*-val, jóllehet az *u* [w] szinte minden megkülönböztető jegyében megegyezik az [u]-val (a disztinktív jegyeket összevető 2. táblázatot ld. a 16. oldalon). Az anyanyelvi hangsormintákhoz igazodást láthatjuk tehát abban, hogy „Azokon a helyeken, ahol magyarok és románok élnek együtt, minduntalan találkozunk egyrészt a románok beszédében a magyar *v*-nek *u*, *i* ejtésével, másrészt a magyarok beszédében a román *u*-nak *v*-ként való ejtésével” (uo. 10).

Mivel az átadó nyelvi hangalak nem közvetlenül, hanem az átvevő nyelv fonotaktikai mintázatain keresztül érvényesül, attól függően, hogy milyen anyanyelvi mintának feleltetik meg a beszélők, egy hangnak különböző (eltérő) folytatásai lehetnek függetlenül attól, hogy az átadó hang megvan-e az átvevő nyelvben. Például a „román nyelvbeli *v*-t az átvevő [magyar] nyelvjárásban felválthatja a *b* (*kobrig*, *libret*)” (ZSEMLYEI 1979: 111), *bagabonc* < rom. *vagabond* (MÁRTON–PÉNTEK–VÖÖ 1977: 53), míg más esetben a román *b*-ből *v* lesz: *podvál* < rom. *podbal*, *rëbus* ~ *rëvus* ~ *rëvuzs* < rom. *răbuș* (MÁRTON 1969: 33, 1972: 54), *ádbokát* < rom. *advocat*, *kobrics* < moldv. *çovrig*, *narábos* < rom. *nărăvaș*, *tabán* ~ *tábán* < rom. *tavan* (MÁRTON 1969: 43, 1972: 76). Tudunk olyanról is, hogy a román *v*-nek *v* ~ *w* felel meg, a csángóban például: *vornicsel* ~ *wornicsel*, *vòrník* ~ *wòrník*, *narávós* ~ *naráwós*, bár ez talán „azzal

⁹⁸ SZILÁGYI N. SÁNDOR egyik levelében felveti, hogy a délszláv nyelvek esetleg azért vették át a magyar *w*-t labiodentális *v*-vel, mert bennük a románnal ellentétben nem volt diftongus. Ez természetesen lehetséges, bár ha figyelembe vesszük, hogy a mai szláv nyelvek az angol szókezdő [w]-t hol *v*-vel, hol *u*-val helyettesítik, valamint hogy ez nyelvenként és szavanként is változik, kevésbé tűnik valószínűnek. Ezt legegyszerűbben a cirill ábécét használó szláv nyelvekkel tudom illusztrálni, amelyekben *y* vagy *ѡ* betűvel van jelölve az eredeti angol labioveláris hang: pl. az oroszban: *Висконсин* (Wisconsin), *Вашингтон* (Washington), *Вирджиния Вулф* (Virginia Woolf), *Вуди Аллен* (Woody Allen), de *Уэльс* (Wales), *Робин Уильямс* (Robin Williams), *Оскар Уайльд* (Oscar Wilde), *Уоррен Баффетт* (Warren Buffett). Az oroszsal szemben a szerb az őszes idézett nevet *v*-vel veszi át, pedig az átadó nyelvben ugyanaz a *w* található, és az átvevő nyelvben ugyanúgy nincs labioveláris (vagy akár bilabiális) *w* (*Висконсин*, *Вашингтон*, *Виржинија Вулф*, *Вуди Аллен*, *Велс*, *Робин Вилијамс*, *Оскар Вајлд*, *Ворен Бафет*). Még a közeli rokon nyelvek alapján sem lehet megjósolni az átvevő alakot, hiszen míg az oroszba a *William* vagy a *Warren* név *y*-val kerül be (*Уильям*, *Уоррен*), ukránul *v*-vel írják (*Вільям*, *Ворен*) annak ellenére, hogy a *Уэльс*, *Уайльд* szavakat *y*-val. (A beloruszban meglévő labioveláris *w* hangnak van jele az ábécében, ott természetesen ezzel veszik át: *Ўільям*, *Ўорэн*.)

magyarázható, hogy az *o*-nak a helyi román nyelvjárásban gyakran felel meg *uo* diftongus; [...], s *uo* előtt a r. *v* már a helyi nyelvjárásban *w*-vé alakulhatott” (MÁRTON 1969: 43, 1972: 76).⁹⁹ Arra is találunk példát, hogy a román labiodentális *v* hiányzik a magyar átvételben (*vornicsel* ~ *ornicsel*, *vica* ~ *ica*, *zëvor* ~ *zëor* ~ *zëur*).¹⁰⁰

Lehet példát hozni a csángótól eltérő mezőségi nyelvjárásból is, ahol szintén különböző megfelelései vannak a román *qa* ~ *ya* diftongusnak a magyarba átke­rülve, többek között *v*-sek is: „r. *qa* (*ya*) → m. *qà* ~ *yà* ~ *yá* ~ *wqà* ~ (*v* ~ *w* +) *á*, *à*, *á*, *a*, *à*, *ë* ~ *à* ~ *á* ~ *à*” (ZSEMLYEI 1979: 185). „A r. *iq(u)a* trif­tingus csak né­hány adalékban őrződik meg, többnyire *ivá* ~ *iva* ~ *io* ~ *u* ~ *ù* kerül a helyére” (uo. 187). A román *ya* diftongus a moldvai csángóba is különböző meg­felelé­sekkel kerül át, „nem mindig őrződik meg, meglehetősen gyakran lép a helyére *vá*, szó végén pedig *va*” (MÁRTON 1969: 74, 1972: 132), de a *v* al­lofónjaként szá­montartott *w*-vel is találkozunk: *susáya* ~ *susáva* ~ *susáwa* (uo.).

Mint látható, a magyar > román és román > magyar átvételekben a *v*-féle hangok nyelvek közötti megfelelései sokkal inkább az átvevő nyelvről árulko­d­nak, és nem az átadóról.¹⁰¹

⁹⁹ „Vannak a csángóban olyan kölcsönszók is, amelyekben, természetesen *e* és *i* előtt, *v* : *gy* ~ *dzs* ~ *zs* ~ *zš* megfeleléssel találkozunk. Pl. *zšica*, *zšidra*, *zšjër* ~ *zšër* ~ *dzsjër*, *zšije*, *vijer* ~ *gyier*, *zšikàl*, *zšikolyil* ~ *dzsikolil*, *mogyila* ~ *mozsila* ~ *mudzsila*, *tiszkovina* ~ *csiskudzsina*.” (MÁRTON 1972: 77; további példák: MÁRTON–PÉNTEK–VÖÖ 1977: 467–468). Ezeket az eseteket azonban nem sorolhatjuk a magyar anyanyelvi fonotaxis hatását bizonyító hanghelyettesítések körébe, ugyanis a „fenti mássalhangzók megléte a helyi román nyelvjárási viszonyokra vezethető vissza. [...] Mivel a *v* Jesúsult realizációinak jelentkezése a helyi román nyelvjárásban sem következetes, a *v* megőrzése a román kölcsönszavakban szintén a helyi román nyelvjárási viszonyokban gyökerezik” (MÁRTON 1972: 77–78).

¹⁰⁰ MÁRTON GYULA magyarázata szerint a „három példaként felhozott szóban a *v* hiánya nem azonos okokra vezethető vissza. A *vornicsel* ~ *ornicsel* és *zëvor* ~ *zëor* ~ *zëur* esetében a *v* lekopá­­sának, illetőleg kiesésének oka a hangot követő *y*: *vornišel* ~ *vjornišel*, *zàvor* ~ *zàvvor*. Az *y* előtt ugyanis a *v* törvényszerűen *w*-vé alakult, s mivel a románban a *w* és az *y* hangértéke majdnem azonos, a *w* + *uo* hangkapcsolatot a csángó beszélők *uo*-ként érzékelték, ami a *w* lekopását, illető­leg kiesését eredményezte (vö. Petrovici Emil: MNy. LII, 7). A csángóban lejegyzett *vornicsel* alak tehát a r. *vornicel* ~ *vornišel*-re, az *ornicsel* pedig a r. *vjornišel* ~ *vjornicel*-re vezethető visz­­sza. A *vica* *v*-jének hiánya más jelenséggel, a palatalizációval függ össze: r. *vița* ~ *vița* > csángó *vica* ~ *ica*. A *v* lekopása, illetőleg kiesése eredeti szavakban is megfigyelhető a csángóban.” (1972: 77).

¹⁰¹ De nem mutat más képet az amerikai magyar nyelv se, amelyikben az angol [w]-ket annak ellenére nem *u*-val veszik át, hogy nincs a magyarban labioveláris félhangzó: *rádúvé*, *redövé* < ang. *right away*, *szájvólk*, *szájvók*, *szájdválk* < ang. *sidewalk*, *szvithárt* < ang. *sweetheart*, *vasrúm* < ang. *washroom*, *vell* < ang. *well* (VÁZSONYI 1995: 118, 121, 124, 125).

A [w]-t magyarországi magyarba bekerült angol eredetű szavakban is „minden esetben labio­dentális zöngés spiráns [v] hanggal pótoljuk [...]: *viszki*, *szvetter*, *tviszt* stb.” (ORSZÁGH 1977: 139), de a hanghelyettesítés tekintetében ezek nem mérvadók, hiszen vagy nemzetközi szóként közvetítő nyelve(ke)n keresztül, vagy írásból kerültek át a magyarba.

5.4.6. Összegzésképpen kijelenthetjük, hogy annak oka, hogy a román nyelv nem *v*-vel vette át a magyar *Várad*, *város*, *tolvaj* stb. szavakat, elsősorban nem a magyar *v*-ben, hanem a román fonotaxisban keresendő. Bár PETROVICI előadásán és a benne hivatkozott munkáin kívül nincs tudomásom olyan kutatásokról, amelyek azt vizsgálták volna, hogy a magyar > román kölcsönzésekben milyen okai vannak a magyar *v* különböző, nem *v*-t mutató román megfelelőinek, azt azonban tudhatjuk, hogy a magyar > román átvételekben megfigyelhető más jelenségek szintén mutatnak olyan eltéréseket, amelyeket a román nyelv sajátosságai magyaráznak meg, és nem az átadó magyaréi. Az általános tanulságok szempontjából is figyelemre méltók TAMÁS LAJOS megfigyelései, aki a magyar magánhangzó-hosszúság és az (átadó magyartól akár eltérő, nem okvetlenül első szótagi) román hangsúly kapcsolatát vizsgálva megállapította, hogy „a magyar hosszúság és a román hangsúly között nincs kauzális összefüggés, nem a román hangsúly illeszkedik a magyar hosszúsághoz, hanem megfordítva, a magyar magánhangzók mennyiségétől lényegében függetlenül, a r o m á n n y e l v i m i n t á k , a román nyelv strukturális adottságai szabják meg a hangsúly helyét. A meghatározó tényezők közül kiemelkednek a hangsúlyos és hangsúlytalan román képzők és képzőszerű végzések, bizonyos szótípusok, valamint a más-salhangzós szóvég és a román szavak hangalakjának strukturális törvényszerűségei” (1966b: 38–39, kiemelés tőlem — KT.).¹⁰²

Mindezek fényében a *v*-t tartalmazó magyar kölcsönszavak román megfelelőit célszerű lesz a továbbiakban inkább a román nyelv belső kérdéseként vizsgálni. E vizsgálat eredményei azonban a magyar bilabiális β ügyét nem igazán fogják befolyásolni, a románba bekerült magyar jövevényszavak hanghelyettesítései megítélésem szerint a β egykori meglétét se nem igazolhatják, se nem cáfolhatják.

¹⁰² GÁLDI LÁSZLÓ hívta fel a figyelmet arra, hogy „Egyszersmind figyelemmel kell lennünk az analógia erős hatására is, hiszen kétségtelen, hogy például *Timișoara*, azaz *Temesvár* román neve a románban olyan végződéssel bír, amely igen gyakori a román eredetű szavakban is (ezt az *-oara* szuffixumot képviseli pl. az említett *Căprioara*, amelyből a magyarban Kaprevár lett)” (GÁLDI 1956: 20).

6. Eredmények

Az eddigiekben az ómagyar *v*-féle hanggal kapcsolatosan a következő kérdéseket igyekeztem megválaszolni:

6.1. Milyen hang volt a „bilabiális *v*”, mit takar a magyar egyezményes és a finnugor hangjelölés β betűje? — A magyar hangtörténet szerint a β két ajakkal képzett zöngés réshang. Egy a magyar nyelvészetben elterjedt tévhit szerint azonos az angolból ismert [w]-vel, ez azonban tévedés: a w [w] labioveláris szemivokális, a β pedig vagy bilabiális zöngés frikatíva [β], vagy bilabiális zöngés approximáns [β̞]. Mivel sem a magyar egyezményes, sem a finnugor hangjelölés nem különbözteti meg az obstruens és a szonoráns hangokat, a β -t tekintetnénk frikatívának és approximánsnak egyaránt, viszont mivel a leírások spiránsként határozzák meg, a β -t elsősorban a bilabiális zöngés frikatíva [β]-vel azonosíthatjuk. Erre mutat az is, hogy gyakran az *f* zöngés párjaként beszélnek róla. (12–15, 31, 34, 36–37)

6.2. Előfordulhat-e egy hangrendszeren belül a /β/ és a /v/ fonéma? — Ennek valószínűsége nagyon kicsi, a bilabiális és a labiodentális réshangok együttes előfordulása meglehetősen kivételes. A bilabiális és a labiodentális hangok többnyire egyetlen labiális osztályként jelentkeznek az egyes nyelvek hangrendszerében. (19–21)

6.3. Előfordulhat-e egy hangrendszeren belül homorgán labiális zöngés frikatíva és approximáns fonéma (/β/ : β̞ vagy /v/ : v̞)? — Ez a lehetőség szinte kizárható, mindössze 1-1 olyan nyelv van, amelyben leírtak /β/-t és /β̞/-t, illetve /v/-t és /v̞/-t. A frikatívák és az approximánsok egyetlen hangosztályt alkotnak, ezért a labiális réshangok egy frikatíva–approximáns skála különböző szakaszain realizálódnak, de nem külön hangtípusokként, binárisan, két hangként, hanem egyetlen, de többarcú mássalhangzóként, amely egy olyan hangkörnyezettől függő skálán írható le, amelyen ugyanannak az egy réshangnak a tulajdonságai (elsősorban a zöngé és a zörej) különböző mértékben vannak jelen. (19–21)

6.4. Utal-e bármi arra, hogy a magyar nyelvben nem csak egy labiális zöngés réshang létezett fonémaként? — Erre utaló jelek nincsenek, pusztán az feltételezhető (sőt a *v*-féle hangok képzésének aerodinamikai tulajdonságai alapján ez törvényszerű), hogy egy *v*-féle fonémának több, egymástól lényegi tulajdonságaiban eltérő variánsa is volt. (22–26)

6.5. A korai magyar nyelv labiális zöngés réshangja obstruens vagy szonoráns volt? — Egyértelműen kijelenthető, hogy fonotaktikai helyzete (magán-

hangzók előtti pozíció), hangtörténeti viselkedése (vokalizáció) és rendszertani helye (nem volt zöngétlen párja) alapján csak szonoráns mássalhangzó (approximáns vagy szemivokális) lehetett. (31–34)

6.6. A világ nyelveinek tanúsága szerint a szonoráns ν -féle hangok közül a bilabiális β [β], a labiodentális ν [ν] vagy a labioveláris w (μ) [w] előfordulásának van nagyobb valószínűsége egy nyelvben? — A három hang közül a labioveláris w [w] szemivokális a leggyakoribb, a világ nyelveinek 84%-ában megtalálható, ennek előfordulási valószínűsége kifejezetten nagy. A másik két hang esetében nehéz pontos adatokkal szolgálni, mert a labiális approximánsok és frikatívák szétválasztása meglehetősen következtelen a hangtani adatbázisokban. Amennyiben együttesen számoljuk a bilabiális approximánsokat és a frikatívákat, valamint a labiodentális approximánsokat és a frikatívákat, az állapítható meg a PHOIBLE gyakorisági listája alapján, hogy a nyelvek 31%-ában megtalálható ν ([ν] és [ν]) viszonylag gyakorinak minősíthető, a β ([β] és [β]) viszont 13%-os előfordulással inkább ritka hang. Annak valószínűsége, hogy egy nyelvben bilabiális β forduljon elő, viszonylag kicsi. (17–18)

6.7. Egy f : ν vagy egy f : β zöngességi pár előfordulása valószínűbb egy nyelvben? — A mai magyar nyelvben eltérő képzési helyű hangok zöngességi párként nem fordulnak elő, és valószínűleg ez többnyire így van a világ nyelveiben is. 81 olyan nyelv van az UPSID adatbázisa szerint, amelynek hangrendszerében f és ν is található, míg f -et és β -t csak 26 tartalmaz. (Ez az adat pusztán az együttes előfordulásukat jelenti anélkül, hogy tudnánk, hogy zöngesség szerinti fonémapárt alkotnak-e.) Annak valószínűsége tehát, hogy egy f -et tartalmazó hangrendszerben β forduljon elő, a ν -hez képest jóval kisebb, ami bizonyára azt is jelenti, hogy zöngességi párként is elsősorban homorgán f : ν előfordulása valószínűsíthető. A zöngés/zöngétlen fonémapárok azonos helyen képzése egyúttal implikációs univerzálénak is tűnik. (19–21)

6.8. Közvetlen folytatásai-e az ómagyar β -nek a ν magyar nyelvjárásokban leírt γ , β , w változatai? — Erre semmiféle bizonyíték nincs, sőt még az sincs tisztázva, hogy a nyelvjárások lejegyzése során két ajakkal képzettnek ítélt hangok valóban bilabiálisak-e. Nem tudni, hogy pontosan milyen hangértéket kell tulajdonítanunk a ν , w és β betűkkel és mellékjelekkel lejegyzett spiránsoknak. (26–30)

6.9. Bizonyítható-e a bilabiálisnak vagy labializáltnak jelölt ν -féle nyelvjárási hangok elterjedtsége alapján, hogy a feltételezett ómagyar $\beta > \nu$ változás nyugatról keletre terjedt? — A nyelvjárási adatok ezt nem támasztják alá. Való igaz, hogy a β -k nagyobb számban megfigyelhetők a legkeletibb magyar nyelvjárásokban, elsősorban a moldvai csángók beszédében (amit elsősorban román hatással magyarázhatunk), azonban a magyar nyelvjárások atlaszának adatai alapján nem beszélhetünk egyértelműen β/γ nélküli régiókról, azaz a je-

lenség nem mutat jellemző területi megoszlást. A β -k és a γ -k a nyugati nyelvté-
rületen is jól érzékelhetően jelen vannak, ráadásul sokkal inkább, mint például a
Duna-Tisza közén vagy a Tiszántúlon, ami nemcsak ellentmond a nyugatról ke-
letre terjedő $\beta > \nu$ változást feltevő elképzeléseknek, de cáfolja is azokat. (Ér-
demes megemlíteni, hogy a zöngés labiális réshang a magyar nyelvjárásokban
mindenhol a labiodentális ν , ennek szonoráns mellékvariánsaiként fordulhatnak
elő azok a tipikus ejtéstől eltérő változatok, amelyeket a gyűjtők β -vel (w -vel)
vagy γ -vel jelöltek.) (42–47)

**6.10. A ν -nek a nyugati nyelvjárásokban megfigyelhető, a többi dialek-
tushoz képest eltérő viselkedése a zöngésségi hasonulásban csak a β -nek a
 ν -vé válásával magyarázható?** — A válasz egyértelműen nem. A ν „kétarcúsá-
gára” a ν frikatívaként és approximánsként való realizációi adnak magyarázatot:
mivel a ν a szóvégeken és azokban a helyzetekben, amikor zöngétlen obstruen-
sek előtt szerepel, maga is zörejhangként jelenik meg, ezért ezekben a helyze-
tekben obstruensként viselkedik (azaz zöngétlen zörejhang előtt „zöngétlene-
dik”), szó(tag) elején viszont (azaz ott, ahol indukáló hangként szerepelhetne)
csak szonoráns ν fordul elő, ami fonológiai értelemben nem zöngés (vagy zön-
gétlen), így ő maga nem is „zöngésíthet”, ezért nem vesz részt a zöngésségi ha-
sonulásban. Azokban a nyelvjárásokban, amelyeket a ν zöngésítő hatására pél-
daként szoktak hozni, nem a ν viselkedik másképpen, hanem a hasonulás fon-
taktikai szabályai, mintázatai mások. (47–50)

**6.11. Lehetett-e az ómagyar ν -féle hang egy alapnyelvi $>$ ősmagyar β
folytatása?** — Nem lehetett, ugyanis a bilabiális β spiráns meglétét egyetlen
korszakra sem feltételezhetjük. Az alapnyelv korai korszakaiban inkább w , kései
szakaszaiban és az ősmagyarban inkább ν fordulhatott elő. Mindennek bizonyí-
tása azonban a történeti-összehasonlító nyelvészet rekonstrukciós módszerének
eleve adott fogyatékosai és az ebből törvényszerűen következő bizonytalan-
ságok miatt lehetetlen. (32–36)

**6.12. Mutatja-e valamilyen hangrendszerbeli sajátosság azt, hogy az
ómagyar (esetleg ősmagyar) ν -féle mássalhangzó nem bilabiális, hanem la-
biodentális volt?** — Igen. Az f hang és az $f : \nu$ zöngésségi oppozíció megléte
már önmagában erre utal, ugyanis abban az esetben, ha ez a hangrendszerben
már létező, az f -nél jóval gyakoribb és a hangrendszerbe régóta és sok szállal be-
ágyazódott zöngés labiális réshang bilabiális lett volna, akkor zöngétlen labiális
frikatívaként valószínűleg nem egy labiodentális réshang alakult volna ki. Figye-
lembe kell venni azt is, hogy a zöngésségi fonéma párok között is az $f : \nu$ a leg-
gyakoribb a labiális képzési területen a világ nyelveiben. Mindehhez hozzátehet-
jük, hogy egy egymással fonológiai oppozícióban nem álló (azaz a zöngés-
zöngétlen korreláció megjelenése előtti) f és β egyidejű megléte is kevésbé való-
színű, mert a bilabiális és a labiodentális réshangok együttes előfordulása jóval

ritkább, mint a homorgán réshangoké, a bilabiális és a labiodentális képzési hely többnyire egyetlen labiális osztályként jelentkezik a nyelvek hangrendszerében, ami vagy kizárólag bilabiális, vagy kizárólag labiodentális képzést jelent az azonos képzésmódú hangok esetében. (36–38)

6.13. Az a tény, hogy a ν hang, illetve ennek előzménye az ómagyar korban meghatározott pozíciókban vokalizálódott, illetve bizonyos helyzetekben kiesett, utal-e bilabiális β -re? Van-e a β -nek olyan fonetikai sajátossága a ν -vel szemben, ami alkalmasabbá teszi a vokalizálódásra, kiesésre? A β -nek nincs semmilyen speciális hangtani tulajdonsága a ν -vel szemben, ami alkalmasabbá vagy hajlamosabbá tenné a jelzett változásokra. A magánhangzós tulajdonságú (approximáns vagy szemivokális képzésű, nagy szonoritású, formánsszerkezettel rendelkező), azaz a magánhangzóktól alig eltérő artikulációjú és ezért a vokálisokhoz közeli akusztikumú mássalhangzók mindegyike vokalizálódhat, ebben a tekintetben nincs különbség a ν és a β között, egyik sem hajlamosabb a másiknál a kiesésre vagy alkalmasabb a vokalizációra. Tulajdonságaik, melyek következtében például vokalizálódhatnak, nem a képzési helyükből, hanem szonoráns approximáns voltukból következnek. (50–58)

6.14. Érv-e a bilabiális β egykori megléte mellett a $b \sim \nu$ hangváltakozás, a $b > \nu$, illetve a $\nu > b$ hangváltozás, továbbá az, hogy egyes bajor-osztrák bilabiális w -ket a magyar nyelv b -vel vett át? — Nem. Ezek a váltakozások és változások a zárhang : réshang oppozíció alapuló jelenségek. Mivel a magyarban a bilabiális és a labiodentális képzési helyek között nincs, és valószínűleg nem is volt disztinktív oppozíció, ezek fonológiailag egyetlen labiális képzési helynek számítanak. Arra tehát, hogy a zöngés labiális b zárhanggal egy labiális zöngés réshang álljon oppozícióban, a labiodentális ν ugyanúgy alkalmas, mint a bilabiális β . Ezért sem az ómagyarban, sem máskor nem volt szükség a bilabiális β -re a $b \sim \nu$ váltakozás kialakulásához, a b és ν mindig is természetes zárhang : réshang oppozíciót alkotott. Jövevényszavak átvételekor a $b \sim \nu$ változásokat az anyanyelvi hangsorminták okozzák, és nem a β megléte vagy hiánya. Az átvett hangalak kialakulásában nem az számít, hogy mi van az átadó nyelvben, hanem hogy mit hall az átvevő a saját artikulációs bázisa, anyanyelve tipikus hangsormintái alapján, azaz a jelenség percepció és nem artikulációs alapú. (58–65)

6.15. Kétségtelenül β -re mutat-e az a tény, hogy a román nyelv bizonyos magyar jövevényszavaiban a magyar ν -nek egy u -féle hang (vagy ennek valamely fejleménye) felel meg? — Nem, a románba bekerült magyar szavakat nem tekinthetjük (döntő) érveknek a bilabiális β mellett. Az ugyan tény, hogy a románban mindig volt labiodentális ν , és ennek ellenére bizonyos magyar eredetű jövevényszavakban magánhangzóval történt hanghelyettesítést láthatunk, ez azonban nem bizonyítja, hogy a magyarban egykor a mai ν helyett egy u -hoz igen közel álló β lett volna. A szavak hangalakját elsősorban az átvevő nyelv

hangsormintái határozzák meg, és nem a kiindulási alak hangjainak fonetikai minősége, még ha attól természetesen nem is választható el. A magyar *v*-nek magánhangzókkal (diftongusokban) történt átvétele teljes mértékben a román nyelv „belügye”. Ha nem így lenne, akkor ennek a *β*-nek nyomát más (elsősorban a szláv) nyelvek magyar jövevényszavaiban is megtalálnánk. A román *oraș*, *Oradea*-féle hanghelyettesítésekből az egykori vagy jelenkori magyar *v* (*β* stb.) tényleges hangszínére, pontos képzésére vonatkozó információt nem kaphatunk. Azt is érdemes hangsúlyozni, hogy a románba átkerült, a magyarban *v*-t tartalmazó jövevényszavak túlnyomó többsége nem magánhangzót, hanem *v*-t mutat a magyar *v* helyén (ráadásul a *v*-vel történő átvételek már a legkorábbi kölcsönzések között is megtalálhatók). Annak oka, hogy a román nyelv néhány esetben miért nem *v*-vel vette át a magyar szavakat, elsősorban nem a magyar *v/β*-ben, hanem a román fonotaxisban keresendő. (65–72)

7. Következtetések

7.1. Az általános és magyar hangtan, továbbá a magyar hangtörténet érveinek áttekintése után teljes bizonyossággal kijelenthetjük, hogy **a korai magyar nyelv labiális zöngés réshangja nem spiráns (frikatíva) volt**, és minden valószínűség szerint **nem is bilabiális**.

7.2. A legvalószínűbb forgatókönyv jelenlegi ismereteim és feltételezéseim szerint a következő lehetett:

A magyar nyelv parauráli (JANHUNEN 2014) és uráli korszakaiban beszélt nyelvekben, amelyek a magyar nyelv egykori előzményei, „gyökerei” (vö. SZILÁGYI N. 1999: 355–359, FEHÉR 2016: 87–91) voltak, és amelyekről alapnyelvként szokás beszélni,¹⁰³ minden jel szerint létezett egy labiális zöngés réshang, ami fonéma-rendszerbeli helye alapján csakis szonoráns lehetett. Mivel a bilabiális és a labiodentális képzési hely ezekben a nyelvekben (miként a világ nyelveinek túlnyomó többségében is) vélhetőleg egy fonémaosztályt alkotott, ez az approximáns lehetett volna bilabiális vagy labiodentális képzésű is, azonban ez utóbbinak valószínűségét nagyban csökkenti, hogy a labiodentális hangok a bilabiálisokhoz képest másodlagosnak tűnnek, kialakulásuk egyes kutatások szerint (BLASI et al. 2019) mindössze 3-6 ezer éve történt meg (vö. még AUSTERLITZ 1976). Ez alapján a korai alapnyelvekre egy bilabiális zöngés szonoráns réshang meglétét feltételezhetnénk. Mivel azonban a bilabiális approximáns /β/ a világ nyelveiben rendkívül ritka, a korai uráli-finnugor alapnyelv zöngés réshangja jó eséllyel a labioveláris /w/ szemivokális volt.¹⁰⁴ E hang képzési helyét a finnugrisztikában bilabiálisként szokás azonosítani (IIVONEN–SOVIJÄRVI–AULANKO 1990: 55), ez azonban pusztán terminológiai kérdés, bár mindazonáltal célszerűbb az IPA pontosabbnak tűnő (a [w] disztinktív jegyeit ld. a 2. táblázatban a 16. oldalon) meghatározása szerint labiovelárisnak (esetleg labiális-velárisnak) neveznünk.

A labioveláris (bilabiális) *w* alapnyelvi meglétének feltevése természetesen nem újdonság, az uráli-finnugor alapnyelv labiális réshangját többen rekonstru-

¹⁰³ Az alapnyelvek tényleges és különösen többé-kevésbé egységes nyelvként, sőt akárcsak egy nyelvként való létezésében hinni semmi okunk nincs, és az újabb kutatások tükrében egyre kevésbé lesz. TRUBECKOJ RÓNA-TAS ANDRÁS által összefoglalt gondolata („az indoeurópai alapnyelv nem volt, hanem lett”: RÓNA-TAS 1978: 190; ld. még RÉDEI 1998: 117) már a finnugrisztika elismert művelői között is elfogadásra talált: „az uráli ősnyelv az idők távolában nem volt, hanem lett” (RÉDEI 1998: 25).

¹⁰⁴ Az IPA szerint labioveláris, a saját felfogása szerint bilabiális szemivokális jelölésére a finnugor átírás is a *w* betűt használja, de az alapnyelvi rekonstrukciókban nem alkalmazott *u*, *u*, *ü* jelek is vélhetőleg ezt a hangot takarják.

álták a magyar finnugristák közül is szemivokálisként meghatározva (LAKÓ 1965: 25–26, 43–44, BAKRÓ-NAGY 1992: 16, 17, 91; ld. még a 35–36. oldalon írottakat.)¹⁰⁵ E hanggal kapcsolatban csak azt a dolgotomban oly sokszor elmondott kijelentést kell még utoljára hangsúlyoznom, hogy ez a *w* nem azonos a β -vel, a köztük lévő különbség nem egyszerűen a leírásukra használt betűkben van: fonológiailag kulcsfontosságú, hogy az obstruens β spiránssal szemben a *w* szonoráns és approximáns, azon belül pedig szemivokális. (Rendszertani helyét ld. a 13. és a 95–97. oldalon található táblázatokban.)

7.3. A /*w*/ fonéma, mint a *v*-féle hangok általában, rendkívül instabil artikulációs és fonációs tulajdonságokkal bír, ezért nyilvánvalóan több variánsban is realizálódhatott, és e variánsai között már a finnugor alapnyelvként¹⁰⁶ értelmezett nyelvekben ott lehetett a szintén szonoráns approximáns, ám labiodentális [v] allofón is, amely az európai nyelvekben megfigyelhető tendenciának megfelelően (AUSTERLITZ 1976, BLASI et al. 2019) idővel fővariánssá vált, és ekkortól — bár HAJDÚ PÉTER szerint a *w* > *v* fejlődés nem idéz elő fonémaváltozást (1966: 27) — a mássalhangzórendszer labiális zöngés fonémáját már inkább /*v*/-ként érdemes számontartani. Időszámításunk előtt 1000–500 táján, a hagyományosan a magyar nyelv önálló élete kezdő időpontjának tekintett korszakban¹⁰⁷ már egészen biztosan a /*v*/ volt a legtöbb finnugor nyelv labiális zöngés réshangja, és nem a /*w*/,¹⁰⁸ amelynek fonémakénti megőrződését egyedül a keleti finnugorság nyelveiben feltételezhetjük (már ha nem egy későbbi areális hatásra bekövetkezett /*v*/ > /*w*/ módosulás eredményei a cseremisiz, vogul és osztják *w*-k). A [v] variánsok túlsúlyba kerülése és a /*v*/ fonémává „erősödése” természetesen nem

¹⁰⁵ A régi magyar nyelvben a β spiráns helyett μ szemivokálisként feltételez MOÓR (1967: 202), MOLLAY (1982: 153) és BAKRÓ-NAGY nyomán E. ABAFFY (1994: 424).

¹⁰⁶ Az ősmagyar nyelv felé vezető változások sorában a parauráli–uráli–finnugor sorban szándékosan nem beszélek ugor alapnyelvről, mert ennek meglétét (természetesen számos ellenkező véleménnyel szemben; vö. pl. HONTI 1997) a klasszikus finnugrisztika felől nézve is megkérdőjelezzük (vö. GULYA 1977: 118, 1981: 375, SALMINEN 1997: 91; HAJDÚ–DOMOKOS 1978: 85). Megjegyzem továbbá, hogy a családfa metafora miatt a valós nyelvi tényeket a torzulásig elfedő, a nyelvek szétágazásával számoló, alapnyelveken alapuló rokonsági elképzelések (vö. FEHÉR 2011) helyett valószínűbbnek tartom a hullám, a szivárvány, a gömb, a gyökér, a szövetség vagy a folyam metaforákat szintetizáló társas-kognitív nyelvészeti hálózat modellt (FEHÉR 2012).

¹⁰⁷ A /*w*/ megőrződése melletti érv lehetne, ha bizonyítható lenne, hogy eleink az ősmagyar korban és az azt megelőző időszakban olyan nyelvekkel álltak szoros kontaktusban, amelyek bilabiális réshangot tartalmaztak. Ilyenről tényleges adatok híján, a rekonstrukciókból ab ovo következő bizonytalanságok miatt bizonyosat nemigen fogunk tudni. Az ősmagyarra a legerősebb hatást gyakorló, a magyarral „hétköznapi, megszokott kétnyelvűség”-ben (KLIMA 2014) élt nyelv a nyugati őtörök volt, erről azonban RÓNA-TAS és BERTA azt feltételezi, hogy minden fonotaktikai helyzetben labiodentális /*v*/-t tartalmazott (2011: 1102–1103), jóllehet a nyugati őtörök rekonstrukciójában kulcsszerepet játszó magyar nyelvben a bilabiális *w*-vel számolnak a szerzők (i. m. 1040).

¹⁰⁸ Maga a /*w*/ > /*v*/ változás a világ nyelveiben nem tekinthető szokatlannak (MADDIESON 1984: 48, CSER 2002: 73).

jelentette a *w* kiveszését, pusztán azt, hogy ezután a labioveláris [w] félhangzó a /v/ allofónjaként élt tovább, akár kombinatorikus variánsként, mint ahogy ez a zürjénben is megfigyelhető (RÉDEI 2005: 299).

7.4. Az ősmagyar labiodentális /v/ helyzetét a fonémarendszerben tovább erősítette a zöngétlen obstruens *f* frikatíva megjelenése. A szóeleji bilabiális *p-f*-fé (ami szempontunkból lényeges: labiodentálissá) spirantizálódását — mely változás a finnugor nyelvek között jellegzetesen magyar jelenségnek látszik (vö. HAJDÚ 1966: 99) — bizonytalanná a már meglévő /v/ fonéma is elősegítette.

7.4.1. Az obstruenseknek a zárhangoktól induló, azután a szibiláns, majd nemszibiláns frikatívákra is kiterjedő zöngés–zöngétlen párokba rendeződése, valamint a minimálpárokban is jelentkező *f* : *v*- és *f* : *p*- oppozíció hatására valószínűleg már az *f* megjelenésével egyidőben megkezdődhetett az *f*-nek fonémakénti beépülése az ősmagyar hangrendszerbe, és ezzel együtt az /f/ : /v/ fonémák zöngés–zöngétlen párba való rendeződése, mely folyamat akkor zárult le, amikor az ómagyar kor végére az *f*-nek a szóvégen való megjelenésével a zöngésségi hasonulás miatt immáron kétirányú lett az *f*~*v* váltakozás.

Az ő- és ómagyar kor fonotaktikai változásai (kétnyíltszótagos tendencia, tövéghangzók eltűnése; vö. FEHÉR 2009: 88–90, KATONA 2017) következtében előálló új hangsorminták és az *f* megjelenése a *v* szempontjából azt jelentették, hogy a hang a szóeleji és a magánhangzóközi pozíciók kívül további fonotaktikai helyzetekbe is került (szóvégre, zörejhangok szomszédságába), ezért meglévő szonoráns [v, ʋ, w] allofónjai mellé kialakultak obstruens [v, ʋ, f] változatai is.¹⁰⁹ A zörejes variánsok megjelenésével immáron fonetikai akadály a sincs annak, hogy a magyar hangrendszerben (véltetőleg már a kései ősmagyarban is) a *v*-t ne szonoráns /v/, hanem obstruens /v/ fonémaként¹¹⁰ tartsuk számon.¹¹¹ En-

¹⁰⁹ TÖRÖK GÁBOR szerint a *v* és a *β* egymás mellett éltek, és különböző pozíciókban fordultak elő. Úgy gondolja, hogy a *β* szó elején tovább élt, mint a többi hangtani helyzetben, ezt „történeti adatok is támogatják. A meglétére tudniillik régi nyelvtanaink némelyike is utal, sőt — úgy látszik — bizonyos nyomtatványok eléggé következetesen jelölik is” (1957: 369). Amennyiben a kutatások igazolnák TÖRÖK megállapítását, hogy egyes nyelvemlékeink ingadozó *v*-jelölése mögött a *v* allofónjainak különbségei állnak, akkor minden bizonnyal a *v* : *w* variánsokról lenne szó. Elképzelhetetlen, hogy a *w* a magyar nyelvben és különösen a magyar nyelv nyelvemlékes korszakaiban fonémaként létezhetett volna.

¹¹⁰ Az a változás tehát, ami a magyar nyelv zöngés labiális réshangjai körében bekövetkezett, nem a képzés helyének bilabiálisból labiodentálissá módosulása (*β* > *v*) volt, hanem egy szonoráns /v/ fonéma obstruens /v/ fonémává alakulása. Ez azonban valódi, tényleges hangváltozást nem jelentett, pusztán a *v* fonotaktikai pozíciói szaporodtak, illetve allofónjainak száma nőtt. Ilyen értelemben az ómagyar fonémarendszer labiális réshangja ugyanolyan/ugyanaz a /v/ lehetett, mint a mai magyar /v/.

¹¹¹ SZILÁGYI N. SANDOR javaslata (2004: 169–173), mely szerint *v*-nek két allofónjával kell számolnunk — egy [+zöngés] *v*-vel az *f* párjaként beszédészület előtt és egy zöngétlen pár nélküli [zöngés] *v*-vel beszédészület után (i. m. 170; ld. még a 64. és a 73. lábjegyzetben idézettek a 39.

nek bekövetkezése azt is jelenti, hogy innentől kezdve a /v/ és az /f/ mint „tökéletes” fonemapár realizációi „együtt mozognak”, azaz azonos hangtani környezetben azonos koartikulációs módosulásokat mutatnak, ami jól látható e két hangnak a mai nyelvjárásokban megfigyelt, a köznyelvtől eltérő (a gyűjtők által bilabiálisnak vagy labializáltnak jelölt) ejtésváltozataiban. Az *f* és a *v* „együtmozgása” lehet az oka annak is, hogy a *w* allofón egyre ritkábbá és a beszélők számára egyre észrevehetetlenebbé¹¹² vált a magyarban, hiszen az *f* és a *v* labiodentális variánsainak összetartozását a közös képzési hely erősítette, a némileg eltérő labioveláris szemivokális pedig kívül került ezen a körön.¹¹³

7.4.2. Jelenlegi ismereteim alapján úgy látom, hogy a *v* ómagyar kori variánsai fonetikai-képzési-aerodinamikai okokból ugyanazt a képet mutathatták, mint a *v* mai ejtése, ami változatos, de fonotaktikailag nagyon is kötött. A *v*-nek a mai köznyelvben megfigyelt és az ómagyar *v*-vel bizonyára azonos ejtési skálája azonban nem a labiodentális–bilabiális képzési terület, hanem az approximáns–frikatíva képzési mód (ezzel együtt a szonoráns–obstruens jelleg) mentén mozog. Természetesen nem lehetetlen, hogy a nyelvjárásokban egy köznyelvben nem megfigyelhető képzési lehetőség tűnjön fel, azonban a legtöbbször valószínűleg nem erről van szó, hanem az approximáns–frikatíva skála különböző pontjain történő és az artikulációs célpontok fenntartására törekvő képzési megoldásokról. Erre mutat az, hogy a nem szokásos labiodentálisnak érzékelt nyelvjárási *v*-k szinte kivétel nélkül magánhangzó előtti pozíciót elfoglaló approximánsok, amelyeknek viszont nemcsak a köznyelvi [v] változata, hanem ennél akár nyitot-

és a 49. oldalon) — lényegében egybevág a *v*-k szonoráns/obstruens kettősségéről mondottakkal, még ha SZILÁGYI N. nem is használja ezeket a fogalmakat, hiszen — mint erre SIPTÁR PÉTER felhívta figyelmemet — a [+zöngés] és a [zöngés] közötti különbségtétel pontosan azt kódolja, hogy a szóvégi [+zöngés] *v* aktív zöngéjű obstruens, a szó eleji [zöngés] *v* pedig passzív zöngéjű szonoráns hang.

¹¹² Nem tartom egészen elképzelhetetlennek, bár különösebben valószínűnek sem, hogy az ómagyar beszélők érzékelték a [v, ʋ] és a [w] variánsok különbségét, és hogy a Halotti beszéd hangjelölésében a *vimád-* és a *vol-/vogy-* tövek *v*-hangjának ingadozó *u* és *v* betűs jelölése — szemben a *v* egyébként következetes *v* betűs írással — éppen e szavak *w*-s ejtése miatt következett be (KIS 2018: 70–71). A *v*-variánsok különbségének észrevételére is utalhat VÉRTES O. ANDRÁS megfigyelése (1958), amely szerint számos, főként ferences kódexben látható, hogy a szótagvégi *v*-ket *w*-vel jelölték az egyéb helyzetekben előforduló *u* és *v* betűvel szemben. VÉRTES O., aki nem okvetlenül gondol a *v*-től eltérő ejtésre (bár ennek lehetőségét nem zárja ki), annyit mindenesetre biztosnak lát, hogy „a *v*-nek szótagvégi helyzete hangtani szempontból valóban sajátos, azt bizonyítják azok a különben jól beszélő emberek is”, akik megfigyelései szerint éppen szótagvégi *v*-t nem tudnak ejteni (342). A *v*-k szóvégi és mássalhangzó előtti helyzetben eltérő akusztikumát a modern eszközfonetikai mérések is igazolják.

¹¹³ A *w* ritkasága ellenére előfordulhat a mai magyar nyelvben is (erről a 29. oldalon esett szó), ez azonban nem egy ómagyar *w* megőrződését jelenti abban az értelemben, ahogy a hangtörténet egyes képviselői pl. a keleti nyelvjárások β -ként azonosított hangjairól gondolják, hanem a *v* képzésének fonetikai okokból következő módosulását.

tabb, labioveláris [w] allofónja is realizálódhat, és ezt érzékelik például bilabiális β -nek a nyelvjárásgyűjtők.

A [w] variáns esetleges megléte azonban nem jelenti azt, hogy a magyarban a /v/ fonéma ne labiodentális lenne, vagy hogy ne az lett volna az ómagyarban is. Egyszerűen arról lehet szó, amit BÁRKÁNYITÓL és KISSTÓL korábban már idéztünk: amikor a zöngé célpontot kívánjuk fenntartani (tipikusan intervokális helyzetben és magánhangzók előtt szókezdetben), aerodinamikai okokból következően a zörej célpont nem lesz kivitelezhető, ezért „a zöngé marad meg és a zajvész el”, így „egy gyenge zörejű vagy zörejmentes passzív zöngéjű (nyitott) közelítőhangot kapunk (labiodentális képzés esetén [v]/[w]-t)” (BÁRKÁNYI–KISS 2006: 302).

7.5. A dolgozatomban kifejtett okok miatt úgy látom, hogy a szonoráns variánsokkal rendelkező (sőt eredetileg csak szonoráns) labiodentális ν feltevése a magyar nyelv összes korszakában nyelvtörténeti szempontból is elfogadható, mert jobb magyarázatot ad azokra a hangtörténeti jelenségekre, amiket manapság a β -vel szokás összekapcsolni, mint a bilabiális spiráns. Az ómagyar β több feltételezett tulajdonsága (pl. a vokalizációra való képessége stb.) ugyanis nem a β bilabiális képzéséből származik, hanem a feltételezett hang szonoráns approximáns voltából. Viszont mivel a [v] szintén rendelkezik ugyanezekkel a tulajdonságokkal — lévén ez a hang is szonoráns approximáns (ráadásul ez is labiális hang) —, igazából nehezebb a labiodentális ν -nél a világ nyelveiben jóval ritkább, az f zöngés párjaként sokkal körülményesebben értelmezhető, nem homorogán bilabiális β meglétét bizonyítani, mint visszatérni ahhoz a korábbi felfogáshoz, hogy a magyar nyelv önálló életének hangrendszerében mindvégig egy labiodentális ν -vel kell számolnunk, amely ν approximáns fonémából a zörejhangok zöngésségi korrelációjának kiteljesedése miatt obstruens fonémává vált.

Azok a jelenségek, amelyek alapján a β egykori magyar nyelvbeli meglétére szokás következtetni (Occam borotvájáról sem megfélelkezve), a β hang feltevése nélkül, labiodentális ν -vel is megmagyarázhatók. **Az ómagyar nyelv labiális zöngés réshangja minden valószínűség szerint a labiodentális ν volt.**

8. Irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 1958. A magyar hangtörténeti kutatások 1945-től 1957-ig. *Magyar Nyelv* 54: 574–591.
- E. ABAFFY ERZSÉBET 1994. Mássalhangzó-rendszerünk az ősmagyar kor elején. *Magyar Nyelv* 90: 421–434.
- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 106–128, 301–351, 596–609.
- A. [ADAMIKNÉ] JÁSZÓ ANNA 1982. Főiskolai hallgatók kiejtésének vizsgálata. *Magyar Nyelvőr* 106: 73–87.
- ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA 2000. Változott-e húsz év alatt a főiskolások kiejtése és olvasása? In: GÓSY MÁRIA szerk., *Beszédkutatás 2000. Beszéd és társadalom. (A „Beszédkutatás 2000” tudományos ülésszakon elhangzott előadások válogatott és átdolgozott tanulmányai)*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézet. 124–131.
- ALEXICS GYÖRGY 1887–1888. Magyar elemek az oláh nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 16: 155–160, 203–210, 252–260, 302–309, 346–355, 396–405, 437–450, 488–501, 543–555, 17: 12–21, 57–69, 110–120, 150–165, 211–214.
- ÁSBÓTH OSZKÁR 1897. Az oláh nyelvbe átment magyar szók. *Nyelvtudományi Közlemények* 27: 325–341.
- ASHBY, MICHAEL–MAIDMENT, JOHN 2005. *Introducing Phonetic Science*. Cambridge, Cambridge University Press.
- AUSTERLITZ, ROBERT 1976. Az európai [w] és [v] térben és időben. *Nyelvtudományi Közlemények* 78: 251–255.
- BAKOS FERENC 1956. [Hozzászólás PETROVICI EMIL „Egy magyar hangtani sajátosság tükröződése a román nyelv magyar kölcsönszavaiban” c. előadásához]. *Magyar Nyelv* 52: 20–21. (= BilabV. 16–17.)
- SZ. BAKRÓ-NAGY, MARIANNE 1992. *Proto-phonotactics. Phonotactic investigation of the PU and PFU consonant system (on the basis of the Uralisches etymologisches Wörterbuch)*. Studia Uralica. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.
- BAKRÓ-NAGY MARIANNE 1996. Artikuláció — percepció. (Miért oly ritkák a *ji-* és *vu-* szókezdetek a finnben és magyarban?) *Hungarologische Beiträge* 6: 5–14.
- BAKRÓ-NAGY MARIANNE 1999. Fonémakölcsönzés és jelöltségelmélet. *Magyar Nyelv* 95: 282–289.
- BALASSA JÓZSEF 1894. Ebenspanger János: A hiencz nyelvbe olvadt magyar szavak. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 18: 349–350.
- BÁNHIDI, ZOLTÁN–JÓKAY, ZOLTÁN–SZABÓ, DÉNES 1965. *Lehrbuch der ungarischen Sprache*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1952. Bilabialis réshang a magyarban. *Magyar Nyelv* 48: 199–200.
- BÁRCZI GÉZA 1954. *Magyar hangtörténet*. Budapest, Tankönyvkiadó.

- BÁRCZI GÉZA 1956. [Hozzászólás PETROVICI EMIL „Egy magyar hangtani sajátosság tükröződése a román nyelv magyar kölcsönszavaiban” c. előadásához]. *Magyar Nyelv* 52: 11–12. (= BilabV. 7–9.)
- BÁRCZI GÉZA 1958a. *Magyar hangtörténet*. Második, bővített kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1958b. *A magyar szókincs eredete*. Második, bővített kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1962. A finnugor zárhangok ősmagyar kori történetéhez. *Magyar Nyelv* 58: 1–10.
- BÁRCZI GÉZA 1967. Hangtörténet. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története*. Budapest, Tankönyvkiadó. 95–180.
- BÁRCZI GÉZA 1982. *A Halotti beszéd nyelvtörténeti elemzése*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÁRKÁNYI ZSUZSANNA–KISS ZOLTÁN 2006. A fonetikai célpontok összeegyeztethetlenségéről: A magyar *v* fonológiájának fonetikai alapú megközelítése. In: KÁLMÁN LÁSZLÓ szerk., *KB 120: A titkos kötet. Nyelvészeti tanulmányok Bánréti Zoltán és Komlósy András tiszteletére*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet–Tinta Könyvkiadó. 297–315.
- BÁRKÁNYI, ZSUZSANNA–KISS, ZOLTÁN 2008. A note on sonorant voicing in Slovak. In: KÁLMÁN LÁSZLÓ szerk., *Papers from the Mókus Conference*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 34–45.
- BÁRKÁNYI, ZSUZSANNA–KISS, ZOLTÁN 2009. Hungarian *v*: Is it voiced? In: DEN DIKKEN, MARCEL–VAGO, ROBERT M. szerk., *Approaches to Hungarian 11. Papers from the 2007 New York Conference*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins. 1–28.
- BÁRKÁNYI, ZSUZSANNA–KISS, ZOLTÁN 2010. A phonetically-based approach to the phonology of /v/. (A case-study from Hungarian and Slovak). In: FUCHS, SUSANNE–TODA, MARTINE–ŽYGIS, MARZENA szerk., *Turbulent sounds. (An interdisciplinary guide)*. Berlin–New York, Mouton de Gruyter. 103–142.
- BÁRKÁNYI, ZSUZSANNA–G. KISS, ZOLTÁN 2015. Why do sonorants not voice in Hungarian? And why do they voice in Slovak? In: É. KISS, KATALIN–SURÁNYI, BALÁZS–DÉKÁNY, ÉVA szerk., *Approaches to Hungarian 14. (Papers from the 2013 Piliscsaba conference)*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins. 65–94.
- BEKE ÖDÖN 1930. A *héj* és *szíj* szó hangtörténetéhez. *Magyar Nyelvőr* 59: 97–102.
- BÉKÉS VERA 1997. *A hiányzó paradigma*. Debrecen, Latin Betűk.
- BENKŐ LORÁND 1953. Egy moldvai székely mássalhangzó-hasonulásról. *Magyar Nyelv* 49: 523–524.
- BENKŐ LORÁND 1956. [Hozzászólás PETROVICI EMIL „Egy magyar hangtani sajátosság tükröződése a román nyelv magyar kölcsönszavaiban” című előadásához]. *Magyar Nyelv* 52: 23–26. (= BilabV. 19–22.)
- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BENKŐ LORÁND 1958. A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák. *Magyar Nyelv* 54: 17–22.

- BENKŐ LORÁND 1975. A magyar nyelvjárások atlaszának hangjelölési rendszere és gyakorlata. In: DEME LÁSZLÓ–IMRE SAMU szerk., *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 123–165.
- BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegelemélei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BENKŐ LORÁND 1991. Bevezetés. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 17–27.
- BERECZKI GÁBOR 1973. A cseremisiz nyelvjárások fonematikus átírása. In: POSTI, LAURI–ITKONEN, TERHO szerk., *FU-transkription yksinkertaistaminen*. Castrenianumin toimitteita 7. Helsinki. 79–82.
- BERECZKI GÁBOR 1989. *Chrestomatia ceremissica*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BilabV. = *A magyar bilabialis v hang kérdése. (Petrovici Emil előadása és a vele kapcsolatos hozzászólások)*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 93. Budapest, 1956.
- BLASI, DAMIÁN E.–MORAN, STEVEN–MOISIK, SCOTT R.–WIDMER, PAUL–DEDIU, DAN–BICKEL, BALTHASAR 2019. Human sound systems are shaped by post-Neolithic changes in bite configuration. *Science* 363, eaav3218 (2019). DOI: 10.1126/science.aav3218.
- BODNÁR ILDIKÓ 1998. A fonémaállomány rendszerezése. (Egy új, történeti elvű fonéma-rendszerezés bemutatása). *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 19: 5–33.
- BOLOCAN, GHEORGHE főszerk. 1981. *Dicționarul elementelor românești din documentele slavo-române 1374–1600*. București, Editura Academiei Republicii Socialiste România.
- BONKÁLÓ, ALEXANDER 1921. Die ungarländischen Ruthenen. *Ungarische Jahrbücher* 1: 215–232, 313–341.
- BÓHM TAMÁS–OLASZY GÁBOR 2007. A magyar [v] hang szerkezetének és zörejességének fonetikai vizsgálata. In: GÓSY MÁRIA szerk., *Beszédkutatás 2007. Fonetika és pszicholingvisztika*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet–Kempelen Farkas Beszédkutató Laboratórium. 19–34.
- BRANDÃO DE CARVALHO, JOAQUIM–SCHEER, TOBIAS–SÉGÉRAL, PHILIPPE szerk. 2008. *Lenition and Fortition*. Studies in Generative Grammar 99. Berlin, Mouton de Gruyter.
- CATFORD, JOHN CUNNISON 2001. *A Practical Introduction to Phonetics*. Második kiadás. Oxford–New York, Oxford University Press.
- COLLINDER, BJÖRN 1960. *Comparative Grammar of the Uralic Languages*. Stockholm, Almqvist & Wiksell.
- CRYSTAL, DAVID 2008. *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Hatodik kiadás. Blackwell Publishing.
- CSER ANDRÁS 2002. A zörejhang-gyengülések és -erősödések tipológiája. *Nyelvtudományi Közlemények* 99: 57–147.
- CSÜRY BÁLINT 1932. A m a g b a v á l ó b-je. *Magyar Nyelv* 28: 236–237.

- DEME LÁSZLÓ 1956. [Hozzászólás PETROVICI EMIL „Egy magyar hangtani sajátosság tükröződése a román nyelv magyar kölcsönszavaiban” című előadásához]. *Magyar Nyelv* 52: 13–14. (= BilabV. 9–11.)
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára. I–VII.* Szerk. a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959–1962.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN–MELICH JÁNOS, *Magyar etymologiai szótár. I–II.* Budapest, 1914–1944.
- EWUng. = BENKŐ, LORÁND szerk. 1993–1995. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. I–II.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FAZAKAS EMESE 2008. *A magyar nyelv kis történeti nyelvtana.* Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság.
- FEHÉR KRISZTINA 2009. Dialektális hangjelenségek és az ún. zöngésségi hasonulások. In: É. KISS KATALIN–HEGEDŰS ATTILA szerk., *Nyelvelmélet és dialektológia.* Piliscsaba, PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék–Magyar Nyelvészeti Tanszék. 85–96.
- FEHÉR KRISZTINA 2011. A családfamodell és következményei. *Magyar Nyelvjárások* 49: 105–128.
- FEHÉR KRISZTINA 2012. Az affinitástól a hálózatokig, avagy a nyelvek filogenezeise. *Magyar Nyelvjárások* 50: 77–105.
- FEHÉR KRISZTINA 2016. *Úton egy más nyelvészet felé. (Elméleti-módszertani problémák a 20. századi magyar nyelvtudományban).* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- FLUDOROVITS JOLÁN 1930. Latin jövevényszavaink hangtana. *Magyar Nyelv* 26: 45–53, 118–124, 189–200, 276–284, 370–380.
- FNESz. = KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára. I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FODOR KATALIN 1975. Néhány adat a *v* és *f* biabilais [!] ejtésére. *Magyar Nyelv* 71: 201–202.
- FODOR KATALIN 2001. A nyelvjárási hangtani jelenségek. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia.* Budapest, Osiris Kiadó. 325–350.
- GÁLDI LÁSZLÓ 1956. [Hozzászólás PETROVICI EMIL „Egy magyar hangtani sajátosság tükröződése a román nyelv magyar kölcsönszavaiban” c. előadásához]. *Magyar Nyelv* 52: 19–20. (= BilabV. 15–16.)
- GÁLFFY MÓZES 1964a. A moldvai csángó nyelvjárás hangrendszere. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 8: 31–44.
- GÁLFFY MÓZES 1964b. A moldvai csángó nyelvjárás mássalhangzó-rendszere. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 8: 157–167.
- GÁLFFY MÓZES 1965. A moldvai csángó nyelvjárás fonéma-variáns rendszere. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 9: 257–269.
- GERSTNER KÁROLY 2018. Hangtörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *A magyar nyelvtörténet kézikönyve.* Budapest, Tinta Könyvkiadó. 103–128.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1903. Magyar Nyelvhasználat. *Egyetemes Philologiai Közlemények* 27: 417–421.

- GOMBOCZ ZOLTÁN 1915. A nyelvtudomány alapelvei. *Magyar Nyelv 11*: 100–108.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1922. *Nyelvtörténeti módszertan*. A magyar nyelvtudomány kézikönyve 1/1. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1925/1950. *Hangtörténet*. Második kiadás. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 77. Budapest.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1940. *Magyar történeti nyelvtan. Hangtan*. Sajtó alá rendezte LAZICZIUS GYULA és PAIS DEZSŐ. Budapest.
- GÓSY MÁRIA 1989. *Beszédészlelés*. Linguistica, Series A, Studia et dissertationes 2. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete.
- GÓSY MÁRIA 1998. Hangtörténeti változások feltételezett okairól. *Magyar Nyelv 95*: 276–283.
- GÓSY MÁRIA 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Budapest, Osiris Kiadó.
- GRÁCZI TEKLA ETELKA 2012. *Zörejangok akusztikai fonetikai vizsgálata a zöngességi oppozíció függvényében*. Doktori értekezés. Budapest, ELTE BTK.
URL: <http://doktori.btk.elte.hu/lingv/graczitekla/diss.pdf>.
- GULYA JÁNOS 1973a: Az osztyák nyelvjárások fonematikus átírása. In: POSTI, LAURITKONEN, TERHO szerk., *FU-transkription yksinkertaistaminen*. Castrenianumin toimitteita 7. Helsinki. 102–108.
- GULYA JÁNOS 1973b. A vogul nyelvjárások fonematikus átírása. In: POSTI, LAURITKONEN, TERHO szerk., *FU-transkription yksinkertaistaminen*. Castrenianumin toimitteita 7. Helsinki. 109–118.
- GULYA JÁNOS 1977. Megjegyzések az ugor őshaza és az ugor nyelvek szétválása kérdéséről. In: BARTHA ANTAL–CZEGLÉDY KÁROLY–RÓNA-TAS ANDRÁS szerk., *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 115–121.
- GULYA JÁNOS 1981. Finnopermisches, Ugrisches, und Uriranisches. In: IKOLA, OSMO szerk., *Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum*. Pars VI. Turku. 371–376.
- HADROVICS, LADISLAUS [LÁSZLÓ] 1941. Ungarn und die Kroaten. *Ungarische Jahrbücher 21*: 136–172.
- HAJDÚ PÉTER 1966. *Bevezetés az uráli nyelvtudományba. (A magyar nyelv finnugor alapjai)*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- HAJDÚ PÉTER 1981. *Az uráli nyelvészet alapkérdései*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- HAJDÚ PÉTER–DOMOKOS PÉTER 1978. *Urali nyelvrokonaink*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- HAKULINEN, AULI–OJANEN, JUSSI 1970. *Kielitieteen ja fonetiikan terminologiaa*. Tietopas 66. Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- HALÁSZ IGNÁCZ 1883. Magyar elemek a déli szláv nyelvekben. *Nyelvtudományi Közlemények 18*: 448–455.
- HALÁSZ IGNÁC 1888–1889. Magyar elemek az északi szláv nyelvekben. *Magyar Nyelvőr 16*: 250–255, 300–307, 444–449, 495–500, 532–536, *17*: 212–216.
- HALL, ROBERT ANDERSON 1938. An Analytical Grammar of the Hungarian Language. *Language 14*: 9–113.

- HALL, ROBERT ANDERSON 1944. *Hungarian Grammar*. Language Monographs 21. Baltimore, Linguistic Society of America.
- HOCKETT, CHARLES F. 1985. Distinguished lecture: F. *American Anthropologist* 87: 263–281.
- HONTI LÁSZLÓ 1997. Ugor alapnyelv: téves vagy reális hipotézis? In: HONTI LÁSZLÓ, *Az ugor alapnyelv kérdéséhez*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Finnugor Tanszéke–Numi-Tórem Finnugor Alapítvány. 40–61.
- HORGER ANTAL 1928. Sobak. *Magyar Nyelv* 24: 119–120.
- HORGER ANTAL 1934. *A magyar nyelvjárások*. Budapest, Kókai Lajos kiadása.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 2003. A magyar nyelv története. Az ősmagyar kor. In: KIEFER FERENC szerk., *A magyar nyelv kézikönyve*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 45–61.
- HORVÁTH MÁRIA 1978. *Német elemek a 17. század magyar nyelvében*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- IIVONEN, ANTTI–SOVIJÄRVI, ANTTI–AULANKO, REIJO 1990. *Foneettisen kirjoituksen kehitys ja nykytila. Kansainvälinen foneettinen aakkosto (IPA). Suomalais-ugrilainen tarkekirjoitus (SUT)*. Helsingin yliopiston Foneetiikan laitoksen monisteita 16. Helsinki, Helsingin yliopisto.
- IMRE SAMU 1963. A $w > b$ megfelelés a felsőöri nyelvjárás német jövevényszavaiban. In: BENKŐ LORÁND szerk., *Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből*. Nyelvtudományi Értekezések 40. Budapest, Akadémiai Kiadó. 148–149.
- IMRE SAMU 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- IMRE SAMU 1973. *Felsőöri tájszótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- IMRE SAMU–KÁLMÁN BÉLA 1954: A szlovákiai nyelvátlaszgyűjtés tájszóanyaga. [III.] *Magyar Nyelv* 50: 501–506.
- IPA 1900 = PASSY, PAUL 1900. Exposé des principes de l'Association phonétique internationale. *Le Maître Phonétique* 15 (11). Függelék. 7.
- IPA 1921 = PASSY, PAUL–JONES, DANIEL 1921. *L'Écriture phonétique internationale. (Exposé populaire avec application au français et à plusieurs autres langues)*. 2. kiadás. 6.
- IPA 1932 = The International Phonetic Alphabet. (Revised to 1932). *Le Maître Phonétique* 10 (47)/37. Függelék.
- IPA 1979 = The International Phonetic Alphabet. (Revised to 1979). *Journal of the International Phonetic Association* 8/1–2. Függelék.
- JAKOBSON, ROMAN 1972. *Hang — jel — vers*. Második, bővített kiadás. Budapest, Gondolat Kiadó.
- JANHUNEN, JUHA 2014. A legkeletibb uráliak. *Nyelvtudományi Közlemények* 110: 7–30.
- KÁLMÁN BÉLA 1949. Latinos szavaink s-ezése. *Magyar Nyelv* 45: 280–285.
- KÁLMÁN BÉLA 1956a. [Hozzászólás PETROVICI EMIL „Egy magyar hangtani sajátosság tükröződése a román nyelv magyar kölcsönszavaiban” c. előadásához]. *Magyar Nyelv* 52: 21–23. (= BilabV. 17–19.)
- KÁLMÁN BÉLA 1956b. Hangmegfelelések a manysi nyelv orosz jövevényszavaiban. *Nyelvtudományi Közlemények* 57: 112–133.

- KÁLMÁN BÉLA 1965. A magyar mássalhangzó-rendszer kialakulása. *Magyar Nyelv* 61: 385–398.
- KÁLMÁN, BÉLA 1972. Hungarian historical phonology. In: BENKŐ, LORÁND–IMRE, SAMU szerk., *The Hungarian Language*. The Hague–Paris, Mouton. 49–83.
- KÁLMÁN BÉLA 1976a. *Chrestomatia vogulica*. Második, átdolgozott kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- KÁLMÁN BÉLA 1976b. Vasztély. *Magyar Nyelv* 72: 335.
- KÁLMÁN LÁSZLÓ–TRÓN VIKTOR 2007. *Bevezetés a nyelvtudományba*. Második, bővített kiadás. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- KASSAI ILONA 1998. *Fonetika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- KATONA CSILLA 2017. A szótagszerkezetet érintő hangváltozási folyamatok mozgatórugói. In: FORGÁCS TAMÁS–NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 157–164.
- KISS JENŐ 2018. A magyar nyelvtörténet korszakolása és korszakai. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 43–47.
- KISS LAJOS 1995. *Földrajzi neveink fejlődése*. Nyelvtudományi Értekezések 139. Budapest, Akadémiai kiadó.
- KISS, ZOLTÁN 2007a. *The phonetics–phonology interface. Allophony, assimilation and phonotactics*. Doktori disszertáció. Budapest.
- KISS, ZOLTÁN 2007b. *The phonetics–phonology interface. Allophony, assimilation and phonotactics*. Doktori disszertáció. Tézisek. Budapest.
- KISS ZOLTÁN–BÁRKÁNYI ZSUZSANNA 2006. A phonetically-based approach to the phonology of [v] in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 53: 175–226.
- KIS TAMÁS 2005. A veláris *j* a magyarban. *Magyar Nyelvjárások* 43: 5–26.
- KIS TAMÁS 2013. A „palatális” *dzs* a magyarban. In: BENŐ ATTILA–FAZAKAS EMESE–KÁDÁR EDIT szerk., „...*hogy legyen a víznek lefolyása...*” *Köszöntő kötet Szilágyi N. Sándor tiszteletére*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 267–295.
- KIS TAMÁS 2014a. Leíró hangtan és hangtörténet. *Magyar Nyelvjárások* 52: 89–124.
- KIS TAMÁS 2014b. Cigány elemek a magyar börtönszlengben. In: DOBI EDIT–DOMONKOSI ÁGNES–PETHŐ JÓZSEF szerk.: *Stílusról, nyelvről — sokszínűen. (Szikszainé Nagy Irma hetvenedik születésnapjára)*. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 91. sz. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék. 177–190.
- KIS TAMÁS 2016. A bilabiális *β* és a *v*-féle hangok a magyarban. *Magyar Nyelvjárások* 54: 23–50.
- KIS TAMÁS 2018. Megjegyzések a Halotti beszéd *u* és *v* betűinek hangértékéről. *Magyar Nyelvjárások* 56: 57–74.
- [KLIMA LÁSZLÓ] ZEGERNYEI 2014. Nyugati ótörök anyanyelvünk. *Nyelv és Tudomány*, 2014. szeptember 12.
URL: <https://www.nyest.hu/renhirek/nyugati-otorok-anyanyelvunk>.

- KNIEZSA ISTVÁN 1928. *A magyar helyesírás a tatárjárásig*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 25. Budapest.
- KNIEZSA ISTVÁN 1959. *A magyar helyesírás története*. Második, javított kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- KNIEZSA ISTVÁN 1974. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I–II*. Második kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KOROMPAY KLÁRA 2006. Az ómagyar kor. In: KIEFER FERENC főszerk., *Magyar nyelv*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 335–364.
- KRÄUTER FERENC 1907. A mássalhangzók hasonulása a magyarban. *Magyar Nyelvőr* 36: 113–128, 145–155, 206–217. (= KRÄUTER FERENC 1907. *Mássalhangzók hasonulása a magyarban*. Nyelvészeti Füzetek 44. Budapest, Atheneum.)
- KUN JÓZSEF 1993. *Fekete-Körös-völgyi magyar tájszavak és magyar szavak a dél-bihari román nyelvjárásban*. Budapest, ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke–MTE Nyelvtudományi Intézete.
- LADEFOGED, PETER–MADDIESON, IAN 1996. *The Sounds of the World's Languages*. Oxford (UK)–Cambridge (Mass.), Blackwell Publishers.
- LADÓ JÁNOS 1954. A *v* és az *f* hang mozgása a dentilabialis és a bilabialis képzésmód között. *Magyar Nyelv* 50: 155–156.
- LAKÓ GYÖRGY 1965. *A magyar hangállomány finnugor előzményei*. Nyelvtudományi Értekezések 47. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- LAZICZIUS GYULA 1932. *Bevezetés a fonológiába*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 33. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- LŐRINCZ JENŐ 1961a. Adalékok a magyar bilabialis *v* hang történetéhez. *Magyar Nyelv* 57: 81–82.
- LŐRINCZ JENŐ 1961b. Veszprém nevének XVI. századi írásáról és ejtéséről. *Magyar Nyelv* 57: 474–475.
- MADDIESON, IAN 1984. *Patterns of sounds*. Cambridge Studies in Speech Science and Communication. Cambridge, Cambridge University Press.
- MADDIESON, IAN 2005. Bilabial and Labio-dental Fricatives in Ewe. *UC Berkeley Phonology Lab Annual Report 2005*: 199–215.
- MADDIESON, IAN–EMMOREY, KAREN 1985. Relationship between Semivowels and Vowels: Cross-Linguistic Investigations of Acoustic Difference and Coarticulation. *Phonetica* 42/4: 163–174.
- MADDIESON, IAN–PRECODA, KRISTIN 1990. Updating UPSID. *UCLA Working Papers in Phonetics* 74: 104–111.
- MARTÍNEZ-CELDRÁN, EUGENIO 2004. Problems in the classification of approximants. *Journal of the International Phonetic Association* 34/2: 201–210.
- MÁRTON GYULA 1942. *A román nyelv atlasz első három kötetének magyar eredetű anyaga*. Kolozsvár, Erdélyi Tudományos Intézet.
- MÁRTON GYULA 1965. A moldvai csángó nyelvjárás hangrendszerét és fonológiai struktúráját ért román nyelvi hatásról. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 9: 243–256.

- MÁRTON GYULA 1969. *A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai*. Nyelvtudományi Értekezések 66. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MÁRTON GYULA 1972. *A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.
- MÁRTON GYULA–PÉNTEK JÁNOS–VÖÖ ISTVÁN 1977. *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.
- MCsNyA. = GÁLFFY MÓZES–MÁRTON GYULA–SZABÓ T. ATTILA szerk. 1991. *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza. I–II*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 193. Budapest.
- MELICH JÁNOS 1903. Tilutoa, munda. *Magyar Nyelvőr* 32: 409–414.
- MNyA. = DEME LÁSZLÓ–IMRE SAMU szerk. 1968–1977. *A magyar nyelvjárások atlasza. I–VI*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MoldvTnySz. = PÉNTEK JÁNOS szerk. 2016–2018. *A moldvai magyar tájnyelv szótára. I/1–2. Moldvai magyar–közmagyar rész. II. Közmagyar–moldvai magyar rész*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- MOLLAY KÁROLY 1982. *Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig*. Nyelvészeti Tanulmányok 23. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MOÓR ELEMÉR 1935. Nyékek és svábok, kérek és besenyők Nyugatmagyarországon. *Magyar Nyelvőr* 64: 57–64.
- MOÓR ELEMÉR 1967. Az éjszakai nyugalom kultúrájának alakulása népünkél az idevonatkozó terminológia tükrében. *Nyelvtudományi Közlemények* 69: 194–208.
- MORAN, STEVEN PAUL 2012. *Phonetics Information Base and Lexicon*. Doktori értekezés. University of Washington.
URL: <https://digital.lib.washington.edu/researchworks/handle/1773/22452>.
- MOTZ ATANÁZ 1913. Magyar szavak Oswald von Wolkenstein költeményeiben. *Magyar Nyelv* 9: 424.
- MUNKÁCSI BERNÁT 1881. Magyar elemek a déli szláv nyelvekben. *Nyelvtudományi Közlemények* 17: 66–126.
- OLASZY GÁBOR 2007. *Mássalhangzó-kapcsolódások a magyar beszédben*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 72. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- OLASZY GÁBOR 2010. A beszéd szegmentális szerkezete. In: NÉMETH GÉZA–OLASZY GÁBOR szerk., *A magyar beszéd. (Beszédkutatás, beszédtechnológia, beszédinformációs rendszerek)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 95–170.
- ORSZÁGH LÁSZLÓ 1977. *Angol eredetű elemek a magyar szókészletben*. Nyelvtudományi Értekezések 93. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- PAIS DEZSŐ 1950. *Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 78. Budapest.
- PAIS DEZSŐ 1956. [Hozzászólás PETROVICI EMIL „Egy magyar hangtani sajátosság tükröződése a román nyelv magyar kölcsönszavaiban” c. előadásához]. *Magyar Nyelv* 52: 15–19. (= BilabV. 11–15.)
- PAPP ISTVÁN 1966. *Leíró magyar hangtan*. Budapest, Tankönyvkiadó.

- PAPP ISTVÁN 1972. A nyelvtörténeti oktatás módszertanához. *Magyar Nyelvjárások* 18: 41–52.
- PETROVICI EMIL 1956. Egy magyar hangtani sajátosság tükröződése a román nyelv magyar kölcsönszavaiban. *Magyar Nyelv* 52: 6–11. (Hozzászólások: BÁRCZI 1956, DEME 1956, TAMÁS 1956, PAIS 1956, GÁLDI 1956, BAKOS 1956, KÁLMÁN 1956a, BENKŐ 1956. PETROVICI előadása a hozzászólásokkal együtt önálló kötetben is megjelent: BilabV.)
- PHOIBLE = MORAN, STEVEN–MCCLOY, DANIEL–WRIGHT, RICHARD szerk. 2014. *PHOIBLE Online*. Leipzig, Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. URL: <http://phoible.org>.
- PIÑEROS, CARLOS-EDUARDO 2001. Segment-to-syllable alignment and vocalization in Chilean Spanish. *Lingua* 111: 163–188.
- RÉDEI KÁROLY 1998. *Őstörténetünk kérdései. (A nyelvészeti dilettantizmus kritikája)*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 11. Budapest, Balassi Kiadó.
- RÉDEI KÁROLY 2005. Vászolyi-Vasse, Eric: Syrjaenica I–III. Narratives, Folklore and Folk Poetry from Eight Dialects of the Komi Language. *Nyelvtudományi Közlemények* 102: 296–300.
- RMNyA. = MURÁDIN LÁSZLÓ gyűjt.–JUHÁSZ DEZSŐ szerk. 1995–2004. *A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I–IX*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 1978. *A nyelvrokonság. (Kalandozások a történeti nyelvtudományban)*. Budapest, Gondolat.
- RÓNA-TAS, ANDRÁS–BERTA, ÁRPÁD 2011. *West Old Turcic. (Turcic Loanwords in Hungarian)*. I–II. *Turcologica* 84. Wiesbaden, Harrasowitz Verlag.
- SALMINEN, TAPANI 1997. Facts and myths about Uralic studies. *Sprachtypologie und Universalienforschung* 50: 83–93.
- SIMONYI ZSIGMOND 1908. Magyar elemek az európai nyelvekben. *Magyar Nyelvőr* 37: 97–103.
- SIMONYI ZSIGMOND 1913. Berze Nagy János: Hevesmegyei népmesék. *Magyar Nyelvőr* 42: 366–369.
- SIPTÁR PÉTER 1994. A mássalhangzók. In: KIEFER FERENC szerk., *Strukturális magyar nyelvtan. 2. kötet. Fonológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 183–272.
- SIPTÁR PÉTER 1995. *A magyar mássalhangzók fonológiája*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete.
- SIPTÁR PÉTER 2001. Három felemás magyar mássalhangzó. *Magyar Nyelv* 97: 385–404.
- SIPTÁR PÉTER–SZENTGYÖRGYI SZILÁRD 2013. *Optimális esszék a magyar fonológiáról*. Veszprém, Pannon Egyetemi Kiadó.
- STAN VAZUL 1905. Magyar elemek a mócok nyelvében. *Magyar Nyelvőr* 34: 140–152, 250–258, 312–321.
- SZABÓ T. ATTILA 1957. A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák. *Magyar Nyelv* 53: 335–351.
- SZABÓ T. ATTILA 1960. A magyar bilabialis v nyelvemlékes jelölésének, illetőleg jelöletlenségének kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 56: 31–43.

- SZABÓ T. ATTILA 1961. Kívül. *Magyar Nyelvőr* 85: 222–225.
- SZABÓ T. ATTILA 1968. Az y-féle jelek egy számon nem tartott hangértéke. *Magyar Nyelv* 64: 8–14.
- SZENDE TAMÁS 1969. A köznyelvi magyar ejtésnorma felé. *Nyelvtudományi Közlemények* 71: 345–385.
- SZENDE TAMÁS 1976. *A beszédfolyamat alaptényezői*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR 1999. A szent mókus, avagy a módszer buktatói. In: POZSGAI PÉTER szerk., *Tűzcsiholó. (Írások a 90 éves Lükő Gábor tiszteletére)*. Táton Kiadó, Budapest. 345–365.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR 2004. *Elmélet és módszer a nyelvészetben — különös tekintettel a fonológiára*. Erdélyi Tudományos Füzetek 245. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- SZINNYEI JÓZSEF 1902. Fonetikus írás a finn-ugor nyelvek számára. *Nyelvtudományi Közlemények* 32: 82–98.
- SZINNYEI JÓZSEF 1912. Hehezetes hangok az ősmagyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 41: 65–67.
- SZINNYEI JÓZSEF 1920. *Magyar nyelvhasznítás*. Hatodik, javított és bővített kiadás. Budapest, Hornyánszky Viktor kiadása.
- SZINNYEI JÓZSEF 1926. A Halotti Beszéd hang- és alaktana. *Magyar Nyelv* 22: 157–170, 230–260.
- SZINNYEI JÓZSEF 1927. *Magyar nyelvhasznítás*. Hetedik, javított és bővített kiadás. Budapest, Kókai Lajos kiadása.
- TAMÁS LAJOS 1943a. A magyar eredetű rumén kölcsönszavak művelődéstörténeti értékelése. In: *Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve 1942*. Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet R.T. 349–389.
- TAMÁS LAJOS 1943b. A rumén nyelv magyar kölcsönszavainak művelődéstörténeti jelentősége. In: DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ szerk., *Magyarok és románok. I–II*. A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve 1943. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai RT. nyomása. II, 337–378.
- TAMÁS LAJOS 1956. [Hozzászólás PETROVICI EMIL „Egy magyar hangtani sajátosság tükröződése a román nyelv magyar kölcsönszavaiban” c. előadásához]. *Magyar Nyelv* 52: 15. (= BilabV. 11.)
- TAMÁS LAJOS 1966a. *Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen (unter Berücksichtigung der Mundartwörter)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TAMÁS LAJOS 1966b. A magánhangzók mennyiségének és a hangsúlynak összefüggése a román nyelv magyar elemeiben. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei* 23: 27–39.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–IV*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1984.
- TÖRÖK GÁBOR 1957. A magyar v hangok történetéhez. *Magyar Nyelv* 53: 368–375.

- UEW. = RÉDEI, KÁROLY szerk., *Uralisches etymologisches Wörterbuch. I–III.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988–1991.
- ÚMTsz. = B. LŐRINCZY ÉVA főszerk., *Új magyar tájszótár. I–V.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979–2010.
- VÁZSONYI ENDRE 1995. *Túl a Kecegárdán. (Calumet-vidéki amerikai magyar szótár).* Gyűjtötte és összeállította VÁZSONYI ENDRE. Sajtó alá rendezte és szerkesztette KONTRA MIKLÓS. A Magyarságkutatás könyvtára 15. Budapest, Teleki László Alapítvány.
- VégSz. = PAPP FERENC szerk., *A magyar nyelv szóvégmutato szótára.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1969.
- VÉRTES EDIT 1953–1955. Adalékok a magyar nyelv hangtani szerkezetéhez. (Statisztikai vizsgálódások). *Nyelvtudományi Közlemények* 54: 96–140, 55: 138–180, 56: 215–266.
- VÉRTES EDIT 2001. Az előmagyar mássalhangzók fejlődésének néhány problémája. *Magyar Nyelv* 97: 405–423.
- VÉRTES O. ANDRÁS 1958. A magyar v hang történetéhez. *Magyar Nyelv* 54: 341–342.
- VÉRTES O. ANDRÁS 1974. Ómagyar hangváltozások akusztikai vetületéről. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 10: 197–202.
- WICHMANN, YRJÖ 1936. *Wörterbuch des ungarischen Moldauer Nordcsángó und Hétfaluer Csángódialektes nebst grammatikalischen Aufzeichnungen und Texten aus dem Nordcsángódialekt.* Helsinki, Suolamais-Ugrilainen Seura.
- WIIK, KALEVI 1981. *Fonetikan perusteet.* Porvoo–Helsinki–Juva, Werner Söderström Osakeyhtiö.
- ZSEMLYEI JÁNOS 1979. *A Kis-Szamos vidéki magyar tájszólás román kölcsönszavai.* Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.

9. Az approximánsok (közelítőhangok)

Approximánsok				
Szemivokálisok		Mássalhangzók		
		Centrális		Laterális
		Labiális	Spirantikus	Rotikus
Bilabiális			β [β]	
Labiodentális			ν [v]	
Alveoláris				[ɹ] <i>l</i> [l]
Retroflex				[ɻ] [ɭ]
Palatális	\dot{i} [j]	\ddot{y} [ɥ]	<i>j</i> [j]	<i>ly</i> [ɮ]
Veláris	[ɰ]	\underline{w} [w]	γ [ɣ]	[ɮ]
Uvuláris				[ʁ]
Faringális			[ʕ]	
Epiglottális			[ʕ̥]	
Glottális			\hat{h} [h]	

**A dőlt betűk a magyar egyezményes hangjelölésben,
a [szögletes zárójelben] lévő álló betűk az IPA átírásában használatos jelek
(Martínez-Celdrán 2004 rendszerezése alapján)**

10. A pulmonikus mássalhangzók

		Zörejhangok (Obstruensek)													
		Zárhangok								Frikatívák					
		Explozíva		Tremuláns ⁵		Tap/Flap ^{4,5}		Laterális tap/flap ^{4,5}		(Centr.) szibiláns frikatívák		(Centr.) nem-szibiláns frikatívák		Laterális frikatívák	
		ztln.	zgs.	ztln.	zgs.	ztln.	zgs.	ztln.	zgs.	ztln.	zgs.	ztln.	zgs.	ztln.	zgs.
Labialis	Bilabiális	<i>p</i> [p]	<i>b</i> [b]	<i>ɸ</i> [ɸ̰]	<i>ɸ</i> [ɸ̱]	<i>ɸ̣</i> [ɸ̣̰]	<i>ɸ̣</i> [ɸ̣̱]			<i>ɸ</i> [ɸ]	<i>β</i> [β]				
	Labio-dentális	<i>[p]</i>	<i>[b]</i>			<i>[ɸ̣]</i>	<i>[ɸ̣̱]</i>			<i>f</i> [f]	<i>v</i> [v]				
Koronális	Dentális	<i>t̚</i> [t̚]	<i>d̚</i> [d̚]							<i>θ</i> [θ]	<i>ð</i> [ð]				
	Alveoláris	<i>t</i> [t]	<i>d</i> [d]	<i>[t̪]</i>	<i>[d̪]</i>	<i>[t̪]</i>	<i>[d̪]</i>	<i>[t̪̰]</i>	<i>[d̪̰]</i>	<i>sz</i> [s]	<i>z</i> [z]	<i>[θ̪̰]</i>	<i>[ð̪̰]</i>	<i>[t̪̰]</i>	<i>[d̪̰]</i>
	Posztalveoláris	<i>t̠</i> [t̠]	<i>d̠</i> [d̠]							<i>s</i> [ʃ]	<i>zs</i> [ʒ]	<i>[t̠̰]</i>	<i>[d̠̰]</i>		
	Retroflex ⁷	<i>t̠̰</i> [t̠̰]	<i>d̠̰</i> [d̠̰]			<i>[t̠̰]</i>	<i>[d̠̰]</i>	<i>[t̠̰̰]</i>	<i>[d̠̰̰]</i>	<i>[ʃ̠]</i>	<i>[ʒ̠]</i>			<i>[t̠̰̰]</i>	
	Alveo-palatális									<i>[ç]</i>	<i>[ʒ]</i>				
Dorzális	Palatális	<i>ty</i> [c]	<i>gy</i> [j]					<i>[ç̰]</i>	<i>[j̰]</i>	<i>ç'</i> [ç]	<i>j</i> [j]	<i>[ç̰]</i>	<i>[j̰]</i>	<i>[ç̰]</i>	<i>[j̰]</i>
	Palato-veláris	<i>k̠</i> [k̠]	<i>g̠</i> [g̠]							<i>ç¹⁰</i> [x̠]	<i>ɣ</i> [ɣ̠]				
	Veláris	<i>k</i> [k]	<i>g</i> [g]					<i>[k̠̰]</i>	<i>[g̠̰]</i>	<i>χ</i> [x]	<i>ɣ</i> [ɣ]	<i>[k̠̰]</i>	<i>[g̠̰]</i>	<i>[k̠̰]</i>	<i>[g̠̰]</i>
	Uvuláris	<i>[q]</i>	<i>[G]</i>	<i>[q̠]</i>	<i>[R]</i>	<i>[q̠̰]</i>	<i>[Ġ]</i>			<i>[χ]</i>	<i>[ʁ]</i>				
Racikális	Farin-gális									<i>[h]</i>	<i>[ʕ]</i>				
	Epi-glottális	<i>[ʔ]</i>		<i>[ʔ̠]</i>	<i>[ʔ̠̰]</i>	<i>[ʔ̠̰]</i>	<i>[ʔ̠̰]</i>			<i>[H]</i>	<i>[ʕ]</i>				
Larin-gális	Glottális	<i>ʔ</i> [ʔ]								<i>h</i> [h]	<i>ɦ¹³</i> [ɦ] ¹⁴				

A dőlt betűk a magyar egyezményes hangjelölésben,

az IPA rendszerezése alapján

Zörejhangok (Obstruensek)						Zengőhangok (Szonoránsok) ¹							
Affrikáták ²						Zárhangok				Approximánsok ³			
(Nemszib.) affrikáta		Szibiláns affrikáta		Laterális affrikáta		Naz. okkl.	Tremuláns ⁵	Tap/Flap ^{4,5}	Lat. tap/flap ^{4,5}	Szemivokális appr.		(Cent.) appr.	Lat. appr.
ztl.	zgs.	ztl.	zgs.	ztl.	zgs.	zgs.	zgs.	zgs.	zgs.	zgs.	labiális	zgs.	zgs.
						<i>m</i> [m]	<i>ψ</i> [β]	<i>[v̥]</i>				<i>β</i> [β]	
[p̥f]	[b̥v]					<i>m̥</i> [m̥]		[v]				<i>v</i> [v]	
[t̥θ]	[d̥ð]	[t̥s]	[d̥z]			<i>ŋ</i> [ŋ]						<i>δ</i> [ð]	
	<i>c dz</i> [ts] [dz]	[t̥]	[d̥ʒ]			<i>n</i> [n]	<i>r</i> [r]	<i>r</i> [r]	[l]			[ɹ]	[l]
	<i>cs dzs</i> [tʃ] [dʒ]					<i>ŋ</i> [ŋ]							<i>l̥</i> [l̥] ⁶
	[t̥ʃ]	[d̥ʒ]				[ŋ]	[t̥r]	[t]	[l̥]			[ɹ]	[l̥]
	[t̥ç]	[d̥ʒ]											
<i>ty gy</i> [cç] [tj]				[c̥ʎ]		<i>ny</i> [ɲ]			[ʎ]	<i>i̯</i> [j] ⁸	<i>ü̯</i> [ɥ] ⁹	<i>j</i> [j]	<i>ly</i> [ʎ]
[k̥x]				[k̥ɰ]	[g̥ɰ]	<i>ŋ</i> [ŋ]			[ɻ]	[ɥ] ¹¹	[w] ¹²	<i>ɣ</i> [ɣ]	[ɻ]
[q̥χ]						[N]	[R]	[ç]				[ɤ]	
												[ʔ]	
							[ɣ]	[ʔ]				[ʔ]	
												<i>h̥</i> ¹³ [h̥] ¹⁴	

a [szögletes zárójelben] lévő álló betűk az IPA átírásában használatos jelek

Megjegyzések *A pulmonikus mássalhangzók az IPA rendszerezése alapján* táblázathoz

1. A szonoráns hangok elsődlegesen zöngések, azonban a világ nyelveiben előfordulnak zöngétlen (ezért obstruens) változataik is, amelyek a frikatívákhoz hasonlóan zörejes szerkezetűek, hiszen a glottisz nyitásával a tágabb akadályon át távozó levegő turbulens zörejt keltve távozik (Grácz 2012: 2; ld. 13. oldal). A zöngétlen szonoránsokat az IPA átírása általában a zöngétlenség diakritikus jelét a betű alá (ritkábban fölé) helyezve jelzi: [ɺ̥, ɽ̥, ɱ̥, ɲ̥, ɳ̥], de [ɰ̥ ~ ʌ̥].

2. Az affrikátákat (zár-rés hangokat) jelölő betűket az IPA átírásban többnyire összekapcsoló jel nélkül használják, amennyiben rendelkezésre áll a betűkészletben megfelelő karakter, ligatúráként írva: [ts ~ tʃ], [dʒ ~ dʒ], [tʃ ~ tʃ], [dʒ ~ dʒ], [tʃ ~ tʃ], [dʒ ~ dʒ].

3. Approximáns = közelítőhang. Martínez-Celdrán (2004) szerint az approximánsok lehetnek

(1) szemivokálisok (félhangzók) [j, ɥ, ɰ, w] és

(2) mássalhangzók. A mássalhangzó approximánsok között megkülönbözteti a

(2.1) centrális és a

(2.2) laterális képzésűeket [l, ɭ, ʎ, ɮ], a centrális approximánsok között pedig a

(2.1.1) spirantikusakat [β, ɐ, ɸ, ɷ, ɸ] és

(2.1.2) rotikusokat [ɹ, ɻ].

4. Tap és/vagy flap = (érintő és/vagy) legyintőhang, fél vagy egy perdületű hangképzés. A tap és a flap képzés közötti különbség léte, illetve jellege vitatott (vö. Ladefoged–Maddieson 1996: 230–232). Egyesek szerint a tap (érintőhang) ballisztikus, a flap (legyintőhang) lökészerű képzésű.

5. A tremuláns és a tap/flap képzésű hangok többségükben szonoránsok, azonban egyes nyelvekben lehetnek obstruens is. (Ilyen pl. a cseh ř hang zöngés [r] és zöngétlen [r̥] allofónja.)

6. [l̥] = az *l* posztalveoláris mássalhangzók előtt ejtett variánsa (pl. *olcsó*).

7. Retroflex: a magyar egyezményes és a finnugor átírás, illetve a régebbi magyar fonetikák *kakuminális* néven említik.

8. [j] = palatális zöngés szemivokális approximáns. Vokális megfelelője az *i* [i], ezért a magyar egyezményes hangjelölés *i* betűje jelölné pontosan.

9. [ɥ ~ j^w] = labiopalatális zöngés szemivokális approximáns. Vokális megfelelője az *ü* [y], ezért a magyar egyezményes hangjelölés *ü* betűje jelölné pontosan.

10. A palatoveláris zöngétlen frikativát a magyar nyelvészetben tévesen azonosították a palatális zöngétlen frikativával, így ezt a hangot is *χ*-val jelölték. Az érintett hang helyes jele a *ç*.

11. [ɰ] = veláris zöngés szemivokális approximáns. Vokális megfelelője az *i* [u].

12. [w ~ ɰ] = labioveláris zöngés szemivokális approximáns. Vokális megfelelője az *u* [u], ezért a magyar egyezményes hangjelölés *u* betűje jelölné pontosan. (Nem azonos sem a magyar egyezményes hangjelölésben *β*-vel jelölt [β]-vel, ami bilabiális centrális szonoráns approximáns, sem a magyar egyezményes hangjelölésben szintén *β*-vel jelölt [β]-vel, ami pedig bilabiális centrális nemszibiláns obstruens frikatíva.)

13. A magyar egyezményes hangjelölés a zöngés *h* hangra alkalmanként a finnugor átírásból átvett *h* betűt használja, de nem különböztet meg frikatíva és approximáns *h*-kat.

14. [ɦ] = laringális/glottális zöngés rés-hang. Hagyományosan frikativaként (esetleg pszeudofrikativaként) tartják számon, de képzésmódja alapján approximánsnak is tekinthető. A finnugor átírás megkülönbözteti a frikatíva és a szemivokális *h*-kat: a zöngétlen laringális frikatíva jele *ḥ*, a zöngésé *ḥ̄*; a zöngétlen laringális félhangzó jele *h*, a zöngésé *h̄* (Iivonen–Sovijärvi–Aulanko 1990: 54, 55).